

**O'ZBEKISTAN RESPUBLIKASI' JOQARI' HA'M WORTA
ARNAWLI' BILIM MINISTRLIGI**

**BERDAQ ATI'NDAG'I'
QARAQALPAQ MA'MLEKETLIK UNIVERSITETI**

Qol jazba huqi'qi'nda
UDK:336+656.13.

Baymagambetov Salamat Asanovich

5A230901 – Buxgalteriyali'q yesap ha'm audit

**Transport ka'rxanalari'ni'n' ekspeditorli'q iskerliginin' yesabi' ha'm
woni'n' analizin jetilistiriw jollari'.**

Magistr akademiya'q da'rejesin ali'w ushi'n jazi'lg'an dissertaciya

MAK da jaqlawg'a ruxsat
Magistratura bo'limi basli'g'i'
_____doc. Gulimov A.

Kafedra basli'g'i' _____doc. K. Ismailov

Ilimiy basshi':_____e.i.k. B.Seilbekov

No'kis-2015

MAZMUNI'

KIRISIW	3
1-BAP. TRANSPORT KARXANALARI'NI'N' EKSPEDİTORLI'Q İSKERLİĞİNİN' EKONOMİKADA TUTQAN WONI', WOLARDA BUXGALTERİYA YESABI'N SHO'LKEMLESTIRIW WO'ZGESHELİKLERİ	
1.1. Transport ka'rxanalari'ni'n' ekspeditorli'q iskerliginin' ekonomikada tutqan woni' ha'm woni' rawajlandi'ri'w sharayatlari'.....	10
1.2. Transport ka'rxanalari'ni'n' ekspeditorli'q iskerliginin' wo'zine ta'n wo'zgeshelikleri, wolardi'n' buxgalteriya yesabi'n sho'lkemlestiriwge ta'siri.....	18
2-BAP. TRANSPORT KA'RXANALARI'NI'N' EKSPEDİTORLI'Q İSKERLİĞİNİN' YESABI' HA'M WONI' JETİLİSTIRIW	
2.1. Transport ka'rxanalari'ni'n' ekspeditorli'q iskerliginin' da'slepki yesabi' ha'm woni' jetilistiriw.....	32
2.2. Transport-ekspeditorli'q ka'rxanalari'nda islep shi'g'ari'w qa'rejetlerinin' yesabi' ha'm woni' jetilistiriw	44
2.3. Transport-ekspeditorli'q ka'rxanalari'nda da'ramatlar yesabi' ha'm woni' jetilistiriw.....	52
3-BAP. TRANSPORT KARXANALARI'NI'N' EKSPEDİTORLI'Q İSKERLİĞİN ANALİZLEW HA'M WONI' JETİLİSTIRIW	
3.1. Transport ka'rxanalari'ni'n' ekspeditorli'q iskerligin analizlewdi sho'lkemlestiriw tiykarlari'.....	60
3.2. Transport-ekspeditorli'q ka'rxanalari'nda analiz wo'tkiziwdi jetilistiriw	62
JUWMAQLAW	72
PAYDALANI'LG'AN A'DEBİYATLAR DİZİMİ..	76

KIRISIW

Magistrlik dissertაციyasi' temasi'ni'n' tiykarlanı'wı' ha'm wonı'n' aktuallı'g'ı'. Ekonomikanı' ja'nede turaqlı' rawajlandırı'wdı' ta'miyinlew ha'm modernizaciyalaw talap qı'latug'ı'n aktual wazı'ypalar qatarı'nda transport kommunikaciyası'n rawajlandırı'w ma'selesı de tiykarg'ı' worı'ndı' iyeleydi.

Bul haqqı'nda Prezidentimiz İ.A.Karimov to'mendegilerdi aytı'p o'tti: «Biz transport infradu'zilmesin, birinshi na'wbette avtomobil ha'm temir jollardı' rawajlandırı'wg'a wo'z aldı'na itibar qaratpaqtamı'z. 2010-2011 jı'llarda ulı'wma paydalanı'wda bolg'an avtomobil jolları'n rawajlandırı'w da'stu'rinin' a'melge asırı'lı'wı' bu'gingi ku'nde respublikamı'zdın' bir qatar regionları'nda jıl dawamı'nda isenimli transport baylanı'sı'n ta'miyinlemekte.

Sunday-aq, Da'stu'r aylanası'ndag'ı' jumı'slar qon'sı' ma'mleketler shegaraları'nan wo'tpesten, ju'klerdi ma'nzilge u'zliksiz jetkiziw, jolawshı'lar tası'w ushı'n sharayat jaratpaqta, territoriyamı'z arqalı' wo'tetug'ı'n ju'kler tranzitin sezilerli da'rejede ko'beytiwge xı'zmet qılmaqta»¹.

Bunday wazı'ypanı' a'melge asırı'wda transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları' xı'zmetlerinen paydalanı'w u'lken a'hmiyetke iye. Bul haqqı'nda Prezidentimiz İ.A.Karimov bılay degen yedi: «2009-2012 jı'llarg'a mo'lsheirlengen kriziske qarsı' ilajlar da'stu'rin a'melge asırı'wda investiciyalardı' yengiziw, aldı'n ala, ishki derekler yesabı'nan ekonomikamı'zdın' za'ru'r tarmaqları'n jedel modernizaciyalaw, texnikalı'q ha'm texnologiyalı'q qayta ta'miyinlew, transport kommunikaciyaları'n ja'nede rawajlandırı'w ha'm sociallı'q infradu'zilme obektlerin jaratı'w sheshiwshi bag'darg'a aylandı'»².

Bunday juwapkershilikli wazı'ypanı' tabı'slı' sheshiw transport

¹ Mamlakatni modernizatsiya qilish va yangilanishni izchil davom ettirish – davr talabi. Prezident İslom Karimovning 2011 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2012 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi maruzasi // Halq so'zi. 2012 yil 14 fevral

ka'rxanalari'ni'n' ekspeditorli'q iskerligin na'tiyjeli basqari'wdi', bul taraw ka'rxanalari'ni'n' basqari'w sisteması'n isenimli ha'm ani'q informaciyalar menen ta'miyinlewge xı'zmet qı'lı'wshı' buxgalteriya yesabı' ha'm analizin zaman talapları' tiykari'nda sho'lkemlestiriwdi talap etedi.

Bul haqqı'nda Prezidentimiz İ.A.Karimov: «Ma'mleketti modernizaciyalaw, islep shı'g'ari'wdı' ha'mde infradu'zilmeni ja'nede rawajlandırı'wg'a ayrı'qsha itibar qaratı'w za'ru'r. Buni'n' tiykargı' sebeplerinen biri, islep shı'g'ari'w infradu'zilmesi avtomobil ha'm temir jollardı'n' rawajlang'an sisteması', wolardı'n' na'tiyjeli xı'zmeti islep shı'g'ari'wdagı' ulı'wma qa'rejetlerdi kemeyttiriwdin' za'ru'r sha'rti ha'm faktori' bolı'p yesaplanadı'. Bul bolsa, wo'z na'wbetinde, islep shı'g'ari'lı'p atı'rg'an wo'nim, ko'rsetilip atı'rg'an xı'zmetler ha'm ekonomikamı'zdı'n' ba'sekeshiligin ta'miyinleydi»³.

Transport ka'rxanalari'ni'n' ekspeditorli'q iskerligi menen tu'rli mulkshilik formaları'na tiykarlang'an xojalı'q ju'ritiwshi subektlerdin' shugı'llanı'wı' buxgalteriya yesabı' ha'm analizi aldı'na da bazar ekonomikası'na ta'n talaplardı' qoyadı'. Sonı'n' ushı'n da respublikamı'zda wolar basqı'shpa-basqı'sh, u'zliksiz reformalanbaqta. Bul wo'z na'wbetinde usı' tarawda ken' ko'lemli ilimiy izleniwler alı'p barı'wdı' talap qı'ladı'.

G'a'rezsizlikke yeriskennen keyin, O'zbekistan Respublikası' Finans ministrli'gi ta'repinen buxgalteriya yesabı' ha'm analizinin' huqı'qı'y-normativ tiykarları'n ta'rtipke salı'w boyı'nsha bir qatar hu'jjetler islep shı'g'ı'ldı' ha'm a'meliyatqa yengizildi. Biraq bul huqı'yqı'y ha'm normativ hu'jjetler tiykari'nan, ekonomika tarmaqları'ni'n' wo'zine ta'n wo'zgesheliklerin itibarg'a alg'an halda, tarmaq ka'rxanalari'nda qollaw boyı'nsha nı'zamlar, standartlar, metodikalı'q ko'rsetpeler ta'sirinde islep shı'g'ı'ldı'. Bul wo'z na'wbetinde

² Karimov İ.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish – ustuvor maqsadimizdir. Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir. – T.:O'zbekiston, 2010.

³ Karimov İ.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.:O'zbekiston, 2009. – 48-49 b.

tarmaqlar ha'm woları'n' ka'rxanalari'nda buxgalteriya yesabi'n ta'rtipke sali'wshı' huqı'yqı'y ha'm normativ hu'jjetlerdi qollaw boyı'nsha bir qatar mashqalalardı' ju'zege keltirdi.

Ha'r qanday xojalı'q ju'ritiwshi subekt sı'yaqlı' transport ka'rxanalari'nı'n' ekspeditorlı'q iskerligi menen shug'ı'llanı'wshı' ka'rxanalar da bul xı'zmettin' qa'rejetleri, da'ramatları' ha'mde finanslı'q na'tiyjeleri haqqı'nda anı'q ha'm isenimli mag'lı'wmatlarg'a iye bolı'wları' lazi'm. Sonı'n' menen birge sı'rtqı' ekonomikalı'q xı'zmet xojalı'q ju'ritiwshi subektlerge g'amqorlı'q qı'lı'p atı'rg'an transport-ekspeditorlı'q ka'rxanalari' iskerligin bayanlawshı' ekonomikalı'q ko'rsetkishler menen qı'zı'g'adı'. Sebebi, transport-ekspeditorlı'q iskerligin a'melge ası'rı'wshı' ka'rxanalar wo'z xı'zmetin a'melge ası'rı'wda tu'rli to'lemler ha'm ji'yı'mlardı' to'lewlari lazi'm. Wolar to'lew qa'biletine iye bolı'wları' sha'rt.

Bunday jag'day transport ka'rxanalari'nı'n' ekspeditorlı'q iskerliginin' buxgalteriya yesabi' ha'm analizinin' a'hmiyetin ja'nede ası'radı' ha'm wonı' na'tiyjeli sho'lkemlestiriw menen baylanı'slı' mashqalalardı'n' ilimiy tiykarlang'an sheshimin islep shı'g'ı'wdı' talap qı'ladı'. Bul bolsa, magistrlik dissertaciya teması'nı'n' tan'lanı'wı' ushı'n tiykar boldı' ha'm sonı'n' menen birge temanı'n' aktuallı'g'ı'n ha'm bul tema boyı'nsha ilimiy izertlew jumı'sı'n alı'p barı'w za'ru'rigin belgilep beredi.

İzertlew obekti ha'm predmeti. İzertlew jumı'sı'nı'n' obekti respublikamı'z transport kommunikaciyası' tarmaqları'ndag'ı' transport ka'rxanalari'nı'n' ekspeditorlı'q iskerligi yesaplanadı', al predmeti bolı'p transport ka'rxanalari'nı'n' ekspeditorlı'q iskerliginin' buxgalteriya yesabi'n ju'ritiw ha'm analizin jetilistiriwde payda bolatug'ı'n finanslı'q-ekonomikalı'q qatnası'qlar ji'yı'ndı'sı' bolı'p yesaplanadı'.

İzertlew maqseti. Ekonomikanı' modernizaciyalaw sharayatı'nda transport ka'rxanalari'nı'n' ekspeditorlı'q iskerliginin' buxgalteriya yesabi'n sho'lkemlestiriw, ju'ritiw ha'm analizin jetilistiriwge qaratı'lg'an a'meliy

usı'nı'slar islep shı'g'ı'wdan ibarat.

İzertlewdin' wazı'ypaları'. Qoyı'lg'an maqsetke yerisiw ushı'n to'mendegi wazı'ypalar belgilep alı'ndı':

- transport ka'rxanaları'nı'n' ekspeditorlı'q iskerliginin' wo'zine ta'n wo'zgesheliklerinen kelip shı'qqan halda wolardı'n' buxgalteriya yesabı'n ha'm analizin sho'lkemlestiriwge ta'sirin tiykarlap beriw;
- da'slepki yesaptı' yengiziw ha'm wonı' jetilistiriw boyı'nsha usı'nı'slar beriw;
- da'ramatlar yesabı'nı'n' ha'zirgi jag'dayı'n yengiziw ha'm wolardı' jetilistiriw boyı'nsha usı'nı'slar islep shı'g'ı'w;
- qa'rejetler yesabı'nı'n' wo'zine ta'n wo'zgesheliklerin u'yreniw ha'm wolardı'n' yesabı'n jetilistiriw boyı'nsha a'meliy usı'nı'slar beriw;
- transport ka'rxanaları'nı'n' ekspeditorlı'q iskerliginin' tiykarg'ı' ko'rsetkishlerin analizlewdi jetilistiriw jolları'n anı'qlaw

İlimiy jan'alı'g'ı': İzleniw na'tiyjelerinin' ilimiy jan'alı'g'ı' to'mendegilerden ibarat:

- transport ka'rxanaları'nı'n' ekspeditorlı'q iskerliginin' wo'zine ta'n wo'zgeshelikleri u'yrenilip, wolardı'n' buxgalteriya yesabı' ha'm analizin sho'lkemlestiriwge ta'siri ashı'p berildi;
- da'slepki yesaptı' jetilistiriw boyı'nsha usı'nı'slar berildi;
- da'ramatlar yesabı'nı'n' ha'zirgi jag'dayı' yengizilip, wolardı' jetilistiriw boyı'nsha usı'nı'slar islep shı'g'ı'ldı';
- qa'rejetler yesabı'nı'n' wo'zine ta'n wo'zgeshelikleri u'yrenildi ha'm wolardı'n' yesabı'n jetilistiriw boyı'nsha a'meliy usı'nı'slar berildi;
- transport ka'rxanaları' ekspeditorlı'q iskerligi tiykarg'ı' ko'rsetkishlerinin' analizin jetilistiriw boyı'nsha usı'nı'slar islep shı'g'ı'ldı'.

İzertlewdin' tiykarg'ı' ma'seleleri ha'm gipotezası'. İzertlew na'tiyjeleri magistrlik dissertaciya jumı'sı'nı'n' teması' boyı'nsha ilimiy maqala ha'm tezisler ko'rinishinde, 2014-jı'ldı'n' 4-martta Tashkent Ma'mleketlik ekonomika

universitetinde wo'tkerilgen Respublikali'q ilimiy-a'meliy konferenciya da «Mintaqalar tashqi iqtisodiy faoliyatida transport-ekspeditorik faoliyatini rivojlantirish ahamiyati» ataması'nda, usı' jı'ldı'nı' 6-7 may ku'nleri Berdaq atı'ndag'ı' QMU, Social-ekonomikali'q fakultetinde wo'tkerilgen Xalı'qaralı'q ilimiy-a'meliy konferenciya'sında «Transport ka'rxanaları'nı'nı' ekspeditorlı'q iskerliginin' ekonomikada tutqan wornı' ha'm wonı' rawajlandırı'w sharayatlari'» ataması'ndag'ı' bayanatı' menen qatnastı', Berdaq atı'ndag'ı' Qaraqalpaq ma'mleketlik universitetinin' magistrler toplama'nı'nı' 2015-jı'lg'ı' sanı'nda «Transport-ekspeditorlik korxonalarida ishlab chiqarish xarajatlari hisobini tashqil qilish muammolari» teması'ndag'ı' maqalası' baspadan shı'qpaqta.

İzertlew teması' boyı'nsha a'debiyatlarg'a sholı'w (analizi). Transport ka'rxanaları'nı'nı' ekspeditorlı'q iskerligi buxgalteriya yesabı'n sho'lkemlestiriw menen baylanı'slı' ma'seleler ko'pshilik ekonomist alı'mlar ha'm qa'niygelerdin' dı'qqat worayı'nda bolg'an. Wolar ta'repinen bul ma'selelerdin' tu'rli ta'replerin jetilistiriw ju'zesinen wo'z pikir ha'm usı'nı'sları' bayan qı'lı'ng'an ilimiy maqala, risola ha'mde ilimiy miynetler shı'g'arı'lg'an.

Tarmaqlarda buxgalteriya yesabı'n ha'm analizin jetilistiriwdin' teoriyalı'q ha'm metodikalı'q tiykarları' M.S.Erjenov, N.P.Kondrakov, L.İ.Kulikova, V.İ.Podolskiy, V.V.Pugachëv, E.M.Sorokina, S.A.Utkina, A.D.Sheremet sı'yaqlı' sı'rt yel alı'mları' ta'repinen yengizilgen.

O'zbekistanlı' alı'mlar ta'repinen tarmaqlarda buxgalteriya yesabı'n ju'ritiw, analizlew ha'm wonı' ma'mleket ta'repinen ta'rtipke salı'w mexanizmin jetilistiriw ma'seleleri O.Bobojonov, R.D.Dustmurotov, K.Jumaniëzov, A.K.İbragimov, A.A.Karimov, Z.T.Mamatov, X.N.Musaev, M.Ostonaqulov, M.Q.Pardaev, A.S.Sotivoldiev, M.M.Tulaxodjaeva, B.A.Xasanovlar ta'repinen u'yrenilgen. A'llette, bul alı'mlardı'nı' ilimiy ha'm metodikalı'q jumı'sları' da teoriyalı'q ha'm a'meliy a'hmiyetke iye.

İzertlewde qollanı'lg'an usı'llardı'nı' minezlemesi. İzleniw dawamı'nda

gruppalar, quramlıq analiz, salıstırmalı analiz, indukciya, dedukciya, finanslıq koefficient usıllarınan paydalanıldı, sonday-aq, wolar tiykarında transport ka'rxanalarınn' ekspeditorlıq iskerligin rawajlandırırwg'a ta'sir qılwshı faktorlardın' ha'm da'slepki yesap hu'jjetleri gruppalandı, da'ramatlar ha'm qa'rejetlerdin' yesabı finanslıq ko'rsetkishler ja'rdeminde analiz qılındı.

İzertlew na'tiyjelerinin' teoriyalıq ha'm a'meliy a'hmiyeti. İzleniw na'tiyjeleri tiykarında islep shıg'ılg'an ilimiy ha'm a'meliy usınnıslardan respublika transport kommunikaciyası' xojalıq ju'ritiwshi subektleri iskerliginin' buxgalteriya yesabı' ha'm analizin jetilistiriwge qaratılg'an ilajlar sistemasın islep shıg'ıwda, Finans ministrligi ta'repinen buxgalteriya yesabın ta'rtipke salıwshı' normativ hu'jjetlerdi islep shıg'ıwda paydalanıw mu'mkin. Dissertaciya materiallarınan joqarı' woqıw worınlarında «Finanslıq yesap», «Buxgalteriya yesabınn' basqa tarmaqlardag'ı' wo'zgeshelikleri» ha'm «Analiz» sıyaqlı' woqıw pa'nleri da'stu'rlerin jetilistiriw ha'm woqıtıwda qollanıw mu'mkin.

İzertlew din' du'zilisi ha'm ko'lemi. Dissertaciya jumısı' kirisiw, u'sh bap, juwmaqlaw ha'm paydalanılg'an a'debiyatlar diziminen turadı. Jumıstın' kirisiw bo'liminde temanın' aktuallıg'ı, wonınn' maqseti ha'm wazıypaları, obekti, predmeti, metodikası' ha'm usılları, paydalanılg'an informaciyalıq bazası, izertlew na'tiyjelerinin' ilimiy jaqtan jan'alıq da'rejesi, a'meliy a'hmiyeti ha'm qollanılıwı, strukturası' ha'm quramı' bayan yetilgen.

Magistrlik jumıstın' birinshi babı, «Transport ka'rxanalarınn' ekspeditorlıq iskerliginin' ekonomikada tutqan wornı, wolarda buxgalteriya yesabın sho'lkemlestiriw wo'zgeshelikleri» dep ataladı ha'm bunda, Transport ka'rxanalarınn' ekspeditorlıq iskerliginin' ekonomikada tutqan wornı ha'm wonı' rawajlandırırw sharayatları ha'm de Transport ka'rxanalarınn' ekspeditorlıq iskerliginin' wo'zine ta'n wo'zgeshelikleri, wolardınn' buxgalteriya yesabın sho'lkemlestiriwge ta'siri haqqında tu'sinikler berilgen.

Jumı'stı'n' yekinshi babı', «Transport ka'rxanaları'nı'n' ekspeditorlı'q iskerliginin' yesabı' ha'm wonı' jetilistiriw» dep atalı'p bunda, transport ka'rxanaları'nı'n' ekspeditorlı'q iskerliginin' da'slepki yesabı' ha'm wonı' jetilistiriw, transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları'nda islep shı'g'arı'w qa'rejetlerinin' yesabı' ha'm wonı' jetilistiriw ha'mde transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları'nda da'ramatlar yesabı' ha'm wonı' jetilistiriw bag'darları' bayan yetilgen.

Magistrlik dissertaciyanı'n' u'shinshi babı', «Transport ka'rxanaları'nı'n' ekspeditorlı'q iskerligin analizlew ha'm wonı' jetilistiriw» dep atalı'p, bul jerde, transport ka'rxanaları'nı'n' ekspeditorlı'q iskerligin analizlewdi sho'lkemlestiriw tiykarları' ha'm transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları'nda analiz wo'tkiziwdi jetilistiriw jolları' qaralg'an.

1-BAP. TRANSPORT KARXANALARI'NI'N' EKSPEDITORLI'Q ISKERLIGININ' EKONOMIKADA TUTQAN WORN', WOLARDA BUXGALTERIYA YESABI'N SHO'LKEMLESTIRIW WO'ZGESHELIKLERI

1.1. Transport ka'rxanalari'ni'n' ekspeditorli'q iskerliginin' ekonomikada tutqan worni' ha'm woni' rawajlandi'ri'w sharayatlari'

Bazar qatnası'qları'ni'n' qa'liplesiwı ha'm wonı'n' rawajlanı'wı', ekonomikanı' modernizaciyalaw basqı'shı'nda xı'zmet ko'rsetiw tarmaqları'nda wo'z aldı'na u'lken a'hmiyetke iye. Bul haqqı'nda Prezidentimiz İ.A.Karimov wo'z shı'g'ı'p so'ylewinde to'mendegi ko'rsetkishlerge ayrı'qsha itibar qarattı':

2000 jı'lda ma'mleketimiz jalpı' ishki wo'niminde sanaattı'n' u'lesi 14,2 payı'zdı' qurag'an bolsa, 2012 jı'lda bul ko'rsetkish 24 payı'zdı', transport ha'm baylanı'stı'n' u'lesi tiyisli ra'wishte 7,7 ha'm 12,4 payı'zdı' quradı', xı'zmetler boyı'nsha bul ko'rsetkish 37 payı'zdan 49 payı'zg'a wo'sti.⁴

Joqarı'da keltirilgen ko'rsetkishlerge toqtag'an halda sonı' aytı'wı'mı'z mu'mkin, xı'zmet ko'rsetiw tarmag'ı' ma'mleketimizdin' jalpı' ishki wo'nimdegi u'lesi basqa tarmaqlardı'n' u'lesine salı'stı'rg'anda yen' joqarı' ko'rsetkishlerden birin qurag'an. Bunnan ko'rinip turı'ptı', ma'mleketimiz ekonomikası'ni'n' rawajlanı'wı'nda xizmet ko'rsetiw tarmag'ı'ni'n' rawajlanı'wı' u'lken a'hmiyetke iye (1.1-keste).

⁴ Barcha reja va dasturlarimiz vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. Prezident Islom Karimovning 2012 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2012 yilga mo'ljallangan eng muhim ustuvor yo'nalishlarga bag'ishlangan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining majlisidagi maruzasi // Halq so'zi. 2013 yil 22 yanvar.

1.1-keste

2012-2014 ji'llarda xizmetlar ko'lemi ha'm transport kaxanalari' ekspeditorli'q iskerliginin' salmag'i' haqqi'nda mag'li'wmat

Ko'rsetkishlar	2012 j.		2013 j.		2014 j.	
	u'lesi	wo'tken ji'lg'a sali'sti'rg'anda	u'lesi	wo'tken ji'lg'a sali'sti'rg'anda	u'lesi	wo'tken ji'lg'a sali'sti'rg'anda
JiO degi xizmetlardin' u'lesi (payi'z)	37,2	+0,5	37,8	+0,6	39,1	+1,3
Sonnan, transport-ekspeditorli'q xizmetlerinin' ja'mi xizmetlerdegi u'lesi (payi'z)	9,4	+0,4	10,0	+0,6	10,2	+0,2

Ekonomikani'n' barli'q tarmoqlari'nda globallasiw processi a'melge asiri'li'p atirg'an bir waqit'ta xizmet ko'rsetiw tarmoqlari'na kiritish sistemalaridan bolg'an transport sistemasi' xizmetin yen' na'tiyjeli ta'rizde sho'lkemlestiriw, bul sistemani'n' wo'nimdarli'g'i'n asiri'wda transport-ekspeditorli'q kaxanalari' xizmetisiz a'melge asiri'wdi'n' ilaji' joq.

Ja'ha'n ekonomikasi'nin' xali'qarali'q miynet bo'listiriliwi, kooperaciyasi' ha'm integraciyasi' ja'ha'nde bir qancha transmilliy korporaciyalardi'n' ju'zege keliwine turtki boladi'. Wolarg'a wo'z xizmetlerin a'melge asiri'wda xali'qarali'q transport-ekspeditorli'q kaxanalari', infradu'zilmeler ha'm global telekommunikaciya tarmoqlari' ja'rdem beredi.

Joqari'dag'i'lardan kelip shi'g'i'p, soni' ayti'wi'miz mu'mkin, xali'qarali'q jo'nelislerde transport sistemasi' xizmetin sho'lkemlestiriw, transportti'n' tiyisli infradu'zilmeler menen qatnasi'qlari'n wo'z-ara muwapiqlastiri'w ma'seleleride transport-ekspeditorli'q iskerligin a'melge asiri'wda strategiyali'q a'hmiyetke iye. Bug'an tiykarg'i' sebeplerden biri, O'zbekistan regionda qolay geografiyalı'q wori'ndi' iyelep turg'an bolsada, woni'n' ten'izler, iri transport tarmoqlari'na tikkeley shi'g'i'wi'na ha'zirshe imka'niyatlar shegaralang'an. Ma'mleket transporchi'ları' xali'qarali'q ju'klerdi tası'wdi' sho'lkemlestiriwde du'nyani'n' barli'q ta'replerin wo'z-ara

baylanı'stı'rı'wshı' yen' jaqı'n ten'iz portları'na shı'g'ı'w ushı'n yen' keminde yeki ma'mleket territoriyası'nan wo'tip bari'wı' lazi'm. Ma'mleketler wortası'nda sı'rtqı' ekonomikalı'q, ma'deniy, ilimiy- texnikalı'q baylanı'slardı'n' ken'eyiwi ha'm rawajlanı'wı' xalı'qaralı'q transport baylanı'sları'nı'n' ken'eyiwine, ju'kler ha'm jolawshı'lardı' tası'w boyı'nsha xı'zmetler ko'rsetiw ma'selelerin ja'nede na'tiyjeli sheshiwge ali'p keledi.

Respublika territoriyası'nda barlı'q transport tu'rlerinin' ju'k ha'm jolawshı'lar tası'w jumı'sları'n bir jag'dayg'a keltiriw, na'tiyjeliligin ası'rı'w ha'mde aqı'lg'a muwapı'q sho'lkemlestiriw, transport kommunikacijaları'n jedel rawajlandı'rı'w ha'm turaqlı' islewin ta'miyinlew, transportta ju'k ha'm jolawshı'lar tası'w tarmag'ı'ndag'ı' xalı'qaralı'q g'amqorlı'qtı' ken'eyttiriw ha'mde transmilliy transport koridorları'n rawajlandı'rı'w bari'sı'ndag'ı' xı'zmetti muwapı'qlastı'rı'wdı' ku'sheyttiriw maqsetinde O'zbekistan Respublikası' Prezidentinin' «O'zbekistan transport ha'm transport kommunikacijaları' assosaciyası'n sho'lkemlestiriw haqqı'nda» 2004 jı'l 11 oktyabrdegi PF-3498-sanlı' Pa'rmanı' dag'azalanı'wı' ha'm bul pa'rmanı'n' worı'nlanı'wı' ju'zesinen Ministrler Kabinetinin' 2004 jı'l 12 oktyabrdegi 470-sanlı' qararı'nı'n' qabıl qı'lı'nı'wı' respublikada transport kompleksi ha'm transport-ekspeditorlı'q iskerlikti rawajlandı'rı'wdag'ı' reformalardı'n' a'meldegi da'lili bolı'p esaplanadı'.

Respublikamı'z Prezidentinin' bul pa'rmanı' ha'm Ministrler Kabinetinin' qararı' ma'mleketimizde transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları' iskerligin rawajlandı'rı'wda ayrı'qsha a'hmiyetke iye yekenligin ko'rsetti. Sonday-aq, olarda transport kommunikacijaları' xı'zmetinin' tiykarg'ı' wazı'ypaları' ha'm bag'darlardı' belgilengen (1.2-keste):

O'zbekistan Transport ha'm transport kommunikacijaları' associaciyası' quramı'na «O'zbekistan temir jolları'» Ma'mleketlik akcionerlik kompaniyası', «O'zbekistan hawa jolları'» Milliy aviakompaniyası', O'zbekistan avtomobil ha'm da'rya transportı' agentligi, «O'zavtojol» MAK, transport

kommunikაციyaları' qurılı'sı' menen shug'ı'llanı'wshı' Respublika proekt ha'm qurılı's sho'lkemleri kirgen.

1.2-keste

Transport ka'rxanalari' ekspeditorlı'q iskerliginin' tiykarg'i' wazi'ypalari' ha'm wolardi' a'melge ası'rı'wdan ku'tiletug'ı'n na'tiyjeler

Wazi'ypalar bag'darlari'	Ku'tilgen na'tiyjeler
Barlı'q transport tu'rleri – temir jol, hawa, avtomobil jollari' ha'm darya tarnsportı'nı'n' tarnsport du'zilmeleri xı'zmetin bir jag'dayg'a keltiriw;	Respublika territoriyası'nda ju'kler ha'mde jolawshı'lar tası'w na'tiyjeliligin ta'miyinlewge qarati'lg'an g'amqorlı'g'ı'n muwapı'qlastı'rı'wg'a erisiledi.
Respublikanı'n' tutas transport sisteması'n keleshekte rawajlandı'rı'w kompleks da'stu'rlerin islep shı'g'ı'w ha'm a'melge ası'rı'w;	Ekonomika tarmaqları'nda ha'mde xalı'qtı'n' jı'q ha'm jolawshı'lar tası'w tarmag'ı'ndag'ı' mu'tajliklerin qandı'rı'w imka'nin beredi.
Transport tarmag'ı'n ha'm logistika sisteması'n rawajlandı'rı'w, jan'a transport kommunikaciyları'n jaratı'w;	Transport kommunikaciyları'nı'n' ju'k ha'm jolawshı'lar tası'w imka'niyatı'n ası'rı'w ha'mde wolardan na'tiyjeli paydalani'wdı' muwapı'qlastı'rı'wg'a erisiledi.
Investiciylar, sonı'n' ishinde, sı'rt yel investiciyları'n keltiriwge ko'meklesiw, investiciya proektlari worı'nlanı'wı'n monitoring qı'lı'w;	Transport kommunikaciyları'n qurı'w, wolardi' rekonstrukciyalaw, transport quralları'n jan'alaw ha'm modernizaciyalaw imka'nin beredi.
Transmilliy transportlardı' rawajlandı'rı'w boyı'nsha usı'ni'slardı' xalı'qaralı'q sho'lkemler ha'm sı'rt yel ma'mleketleri menen birgelikte islep shı'g'ı'w ha'm a'melge ası'rı'wda qatnası'w;	Tranzit ju'kler tası'wdı' ko'beyttiriw, transportta ju'k ha'm jolawshı'lar tası'w tarmag'ı'nda sı'rt yel ma'mleketleri menen na'tiyjeli baylanı'slar wornatı'w, xalı'qaralı'q sho'lkemlerde O'zbekistan qı'zı'g'ı'wshı'lı'qları'n bayanlaw imka'nin beredi.
Kompleks ilajlardı' a'melge ası'rı'w;	Respublika transport sisteması' xı'zmetinin' turaqlı'lı'g'ı' ha'm qa'wipsizligin ku'sheyttiriw imka'nin beredi.

Prezidentimiz İ.A.Karimov atap wo'tkenindey «Transport ha'm kommunikaciya infradu'zilmesin rawajlandı'rı'w boyı'nsha proektlardi a'melge ası'rı'wg'a bag'darlang'an qarjı'lar, investiciylar ulı'wma ko'lemde a'hmiyetli worı'n iyeledi. 2013 jı'lda tekg'ana avtomobil jolları'n qurı'w ha'm rekonstrukciya qı'lı'w ushı'n 378 million dollarg'a ten' bolg'an qarjı' wo'zlestirildi ha'm bul 2012 jı'lg'a qaraganda 31,5 payı'zg'a ko'p. Sonı'n' yesabı'nan ma'mleketimizde 270 kilometrlik zamanago'y avtomobil jolı' paydalani'wg'a tapsı'rı'ldı'.

O'zbekistan milliy avtomagistralı' proekti quramı'na kiretug'ı'n cement-beton qaplamalı' 222 kilometrlik avtomobil jolı'n qurı'w ha'm rekonstrukciya

qı'lı'w ushi'n Aziya rawajlanı'w banki menen 600 million dollar mug'darı'nda kredit qarjı'ları'n kiritiw haqqı'nda sha'rtnama du'zildi.

Ha'zirgi waqı'tta O'zbekistanda bir qatar transport koridorları' boyı'nsha eksport-import ju'k tası'w a'melge ası'rı'lmaqta. Transport koridorları' O'zbekistan sı'rtqı' sawda ju'klerin Evropa, Aziya ma'mleketleri bazarları'na alı'p shı'g'ı'w imka'nin beredi (1.1-sı'zı'lma).

Transport koridorları'	
1-koridor	Baltik boyı' ma'mleketleri portları' bag'darı'na (tranzit Qazaqstan ha'm Rossiya arqalı') – Klaypeda (Litva), Riga, Liepaya, Vencpils (Latviya), Talling'a shekem (Estoniya);
2-koridor	Belarussiya (Brest) ha'm Ukrainag'a shekem (tranzit Qazaqstan ha'm Rossiya arqalı'), keyin evropag'a;
3-koridor	Ukrainanı'n' İlichevskiy portı' arqalı' (tranzit Qazaqstan ha'm Rossiya arqalı') Qara ten'izge shı'g'ı'w;
4-koridor	Qazaqstan-Kitay shegarası' arqalı' Naxotka, Vladivostok ha'm basqa portlarg'a shekem;
5-koridor	TRANSKAVKAZ koridori', yag'nı'y TRASEKA atı' menen koridor bag'darı' boyı'nsha (tranzit Tu'rkmestan ha'm Azerbayjan arqalı') Qara ten'izge shı'g'ı'w;
6-koridor	TRANSKAVKAZ koridor bag'darı' boyı'nsha (tranzit Qazaqstan ha'm Azerbayjan arqalı'), Qara ten'izge shı'g'ı'w;
7-koridor	İrannı'n' Bandar-Abbas portı' arqalı' (tranzit Tu'rkmestan arqalı') Forsqa shı'g'ı'w;
8-koridor	İrannı'n' Bandar-Abbas portı' arqalı' (tranzit Qazaqstan arqalı') Forsqa shı'g'ı'w;
9-koridor	«Andijan-Uch-İrkeshtash-Kashgar» avtomobil jolı' Qashg'ar qalası' arqalı' O'zbekistandı' Kitaydı'n' Shanxay, Lian-Yun-Gan portları' menen tutastı'rı'ldı';
10-koridor	Jan'a «TRANSAFG'ON» transport koridori – Avganstan arqalı' İran portları' (Chaxbaxar, Bandare Abbos ha'm Bozorgun)g'a shı'g'ı'w.

1.1-sı'zı'lma. O'zbekistanda eksport-import ju'k tası'w a'melge ası'rı'lı'p atı'rg'an transport koridorları'

O'zbekistan «TRASEKA», «Ullı' jipek jolı' 2000», «RİNTOESKATO» proektlerin islep shı'g'ı'wda g'amqorlı'q qı'lı'p, na'tiyjeli xı'zmetti a'melge ası'rg'an. Bul bag'darda O'zbekistannı'n' belsene qatnası'wı'nda woraylı'q Aziya ma'mleketlerine İran ha'm Turkiya territoriyaları' arqalı' ja'ha'n bazarı'na shı'g'ı'w ushı'n jan'a transport jolı'n ashqan «TAJON-SAROXS-MAShXAD» temir jol liniyası'nı'n' paydalani'wg'a tapsı'rı'lg'anlı'g'ı' u'lken jen'is boldı'.

Bunday paydalani'wdag'ı' avtomobil ha'm temir jollar qatarı'nda to'mendegilerdi sanap wo'tiw mu'mkin:

- Temir jollar g'amqorlı'q sho'lkemlerinin' xalı'qaralı'q koridorlar dizimine muwapı'q Evropa ha'm Aziyadag'ı' 18 ma'mleketti tutastı'rg'an u'sh xalı'qaralı'q (6-, 8- ha'm 10-) koridorlar O'zbekistan territoriyası'nan o'tken;
- «Tashkent-No'kis-Biynew» bag'darı' boylap dawam etetug'ı'n E-40 avtomobil jolı' Qazaqstan territoriyası' arqalı' Rossiya, Baltik boyı' ma'mleketleri, keyin TRANSEVROPA transport koridorları' menen tutasadı'.

Respublikamı'z boyı'nsha ulı'wma paydalani'latug'ı'n jollar uzı'nlı'g'ı' bu'gingi ku'nge kelip 68,2 mı'n' kilometrden astı'. Sonı'n' ishinde, tramvay, trolleybus ha'm metropoliten jolları'nı'n' uzı'nlı'g'ı' 291,2 kilometrdi quradı' (1.3-keste).

1.3-keste

2012-2014 jı'llarda Respublika boyı'nsha ulı'wma paydalani'latug'ı'n jollardı'n' uzı'nlı'g'ı'

t/r	Ko'rsetkishler	2012 j.		2013 j.		2014 j.	
		uzı'nlı'g'ı' (mı'n' km)	u'lesi (payı'z)	uzı'nlı'g'ı' (mı'n' km)	u'lesi (payı'z)	uzı'nlı'g'ı' (mı'n' km)	u'lesi (payı'z)
1	Temir jollar	4,0	5,9	4,2	6,3	4,3	6,4
2	Avtomobil jolları'	51,6	74,6	49,1	73,2	49,5	73,5
4	Tramvay, trolleybus, metropoliten	0,43	0,6	0,37	0,5	0,35	0,5
3	Magistrallar	13,1	18,9	13,4	20	13,0	19,6
	Ja'mi:	69,13	100	67,07	100	67,35	100

Keste mag'lı'wmatları'nan ko'rinip turı'ptı', 2014 jı'lda 2012 jı'ldag'ı'g'a

qarag'anda, temir jollardi'n' uzı'nlı'g'ı' 4,0 mı'n' km.den 4,3 mı'n' km.ge jetti, yag'ni'y 0,3 mı'n' km.ge astı'. Avtomobil jolları' 2,1 mı'n' km.ge ha'mde tramvay, trolleybus, metropoliten jolları' 0,1 mı'n' km.ge kemeygen. Bunı'n' sebeplerinen biri, bu'gingi ku'nde qattı' qaplamalı' avtomobil jolları'n ken'eyttiriw, paytaxtta trolleybus ha'm tramvay jolları'n qı'sqarttı'rı'w ha'mde metropoliten jolları'nı'n' jan'aları'n iske tu'siriw jumı'sları' a'melge ası'rı'lmaqta.

Respublikamı'z boyı'nsha barlı'q tu'rdegi transport quralları'nda 2012 ji'lda 819,8 mln.tonna ju'k tası'lg'an bolsa, 2014 ji'lg'a kelip bul ko'rsetkish 961,9 mln.tonnani' quradı'.

Tiykarg'ı' tası'lg'an ju'k ko'leminin' ji'llar dawamı'nda temir jol transportı' ko'rsetkishleri mı'salı'nda ko'riwimiz mu'mkin (1.4-keste):

1.4-keste

2012-2014 ji'llar boyı'nsha «O'zbekistan temir jolları'»

MAK mı'n' tiykarg'ı' ko'rsetkishleri

t/r	Ko'rsetkishler	2012 j.	2013 j.	2014 j.
1	Tası'lg'an ju'kler (mln.t)	50,0	78,2	97,4
	- alı'p kelingen	6,4	8,0	8,6
	- alı'p shı'g'ı'lg'an	7,0	6,0	6,7
	- tranzit	8,4	12,8	14,9
	- jergilikli tası'wlar	28,2	51,4	67,2
2	Jolawshı' tası'w aylanı'sı' (mln.km.)	2234	2618	2754
3	Tası'lg'an jolawshı'lar (mln.adam)	13,12	14,5	15,1
4	Sanaat wo'nimi ko'lemi (mln.swm)	89752	147660	179512
5	Xı'zmetler eksporti' ko'lemi (mı'n' \$)	135832	208525,0	248751,4
6	Valyuta qarjı'ları' tu'simi (mı'n' \$)	226408	444264,8	586771,6
7	Ja'mi import (mı'n' \$)	107617	147593,5	151012,3
	- xı'zmetler	17989	17093,5	16945,7
	- tovarlar	89628	130500,0	134412,8
8	Ja'mi kapital qoyı'lmalar (mln.swm)	320890	347660	417221
	- wo'z qarjı'ları'	184297	286496	319146
	- shet el kreditleri	136593	61164	37012
9	Da'ramatlar (mln.swm)	642786	1384614	1652145
10	Qa'rejetler (mln.swm)	462657	1125207	1172509
11	Payda (mln.swm)	180129	244205	479636

2012 jı'lg'a qarag'anda 2014 jı'lda temir jol transportında tası'lg'an ju'kler ko'lemi 50,0 million tonnadan 97,4 million tonnag'a, yag'nı'y derlik 2 esege wo'sken. Bul jag'day da'ramatlardı'n' 642786 million swmnan 1652145 million swmg'a, yag'nı'y 2,5 eseden ko'p wo'siwine sebep boldı'.

Transport ka'rxanaları'nı'n' ekspeditorlı'q iskerligin rawajlandırırında xalı'qaralı'q transport koridorları'nı'n' a'hmiyeti u'lken worı'n tutadı'. Sol sebepli ten'iz ha'm okeang'a alıp shı'g'atug'ı'n jan'a transport koridorları'n sho'lkemlestiriwge qaratı'lg'an xalı'qaralı'q proektlerde qatnası'w, respublikanı'n' geoekonomikalı'q jaylası'wı'nan kelip shı'g'ıp, ishki tranzit transport koridorları'n ja'ha'n talapları'na muwapı'qlastırır ha'm na'tiyjede sı'rtqı' ekonomikalı'q baylanı'slardı' rawajlandırır bu'gingi kunnin' aktual ma'selesı bolıp esaplanadı'. A'lbeste, Respublikamızda xızmet ju'ritip atı'rg'an transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları' iskerligin rawajlandırır ushı'n ma'mlekettin' sı'rtqı' ha'm ishki mashqalaları' sheshilip, wolardı'n' normal islewleri ushı'n jeterli sharayat jaratıldı'. Biraq transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları' xalı'qaralı'q ko'lemde turaqlı' xızmet alıp barı'wları' ushı'n transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları'nı'n' xalı'qaralı'q asociaciyalrı'na ag'za bolır ha'm bul asociaciya arqalı' wo'z xızmetlerin rawajlandırır ushı'n progressiv tarıp qag'ı'ydalardı'n' qabıl qılını'wı'na erisiw lazı'm.

Bunday mashqalanı' sheshiwde A.Vaxobov, N.Jumaev ha'm U.Burxanovlardı'n' aytı'p o'tkenindey: «Sı'rtqı' sawda, ekonomikalı'q, ilimiy ha'm ma'deniy baylanı'slarda to'mendegi bag'darlar joqarı' esaplanadı':

Birinshiden, respublikanı'n' eksport qu'diretin rawajlandırır ha'm ja'nede bekkemlew, eksportqa bag'darlang'an ekonomikanı' qalıplestiriw;

Ekinshiden, eksport imkanı'yatın ken'eyttiriw, ja'ha'n bazarı'na kirip barır ushı'n, aldı'n bahalı' shiyki zattı' qayta islew negizinde tayar wo'nim islep shı'g'arı'wshı' qospa ka'rxanalardı' rawajlandırır;

Ushinshiden, sı'rtqı' ekonomikalı'q xızmetti ja'nede erkinlestiriw,

xojalı'q jumı'sları'n ju'ritiwshi subektlerge sı'rt el sherikleri menen tikkeley baylanı'slar wornatı'wda, wo'z wo'nimlerin shet yellerde satı'wda ko'birek yerkinlik beriw, tovarlardı' eksport ha'm import qı'lı'wda birqansha imtiyazlı' ta'rtipti engiziw barı'sı'nda anı'q maqsetti go'zlep siyaset ju'rgiziw;

To'rtinshiden, sı'rt yel kapitalları'n respublika ekonomikasi'na ken' ko'lemde a'keliw ushı'n za'ru'r huqı'yqı'y, social-ekonomikalı'q ha'mde basqa sharayatlardı' jaratı'w;

Besinshiden, xalı'qaralı'q huqı'q ha'm xalı'qaralı'q finanslı'q qatnası'qlar tarmag'ı'nda ta'jiriybeli qa'niygeler tayarlawdı' sho'lkemlestiriw».

Transport ka'rxanaları'nı'n' ekspeditorlı'q iskerliginin' turaqlı' rawajlanı'wı' xalı'qaralı'q ko'lemde qabı'llanatug'ı'n konvenciyalar ha'm sha'rtnamalarg'a baylanı'slı'. Bunday wazı'ypalardı'n' sheshiliwi transport ka'rxanaları'nı'n' ekspeditorlı'q iskerliginin' turaqlı' rawajlanı'wı' ushı'n za'ru'r sharayatlardı' jaratadı' ha'm ma'mleketimiz isbilermenlerinin' ja'ha'n bazarları'nda bekkem worı'n iyeleniwin ta'miyinleydi.

1.2. Transport ka'rxanaları'nı'n' ekspeditorlı'q iskerliginin' wo'zine ta'n wo'zgeshelikleri, wolardı'n' buxgalteriya yesabı'n sho'lkemlestiriwge ta'siri

Transport ka'rxanaları'nı'n' ekspeditorlı'q iskerligi bul ka'rxanalardı'n' wo'z ma'mleketi milliy bajı'xana territoriylarınan shetke shı'g'ı'wı' menen baylanı'slı' isbilermenlik xı'zmetleri jı'yı'ndı'sı' bolı'p esaplanadı'. Transport ka'rxanaları'nı'n' ekspeditorlı'q iskerligi sı'rtqı' sawdanı' a'melge ası'rı'w, ha'r qı'yılı' xı'zmetler ko'rsetiw ha'm jumı'slardı' worı'nlaw, ilimiy-texnikalı'q baylanı'slar ha'm basqa tarmaqlardı' wo'z ishine aladı'. Barlı'q isbilermenlik xı'zmeti sı'yaqlı' transport ka'rxanaları'nı'n' ekspeditorlı'q iskerligi de ma'lim da'rejede ta'wekelshilik penen baylanı'slı' bolı'p, payda alı'wdı' wo'z aldı'na maqset qı'lı'p qoyadı'. Ka'rxanalar transport-ekspeditorlı'q iskerligin a'melge ası'rı'w arqalı' ma'mlekette islep shı'g'arı'lg'an wo'nim, xı'zmetler, jumı'slar

finansli'q qoyi'lmalar ha'm basqalardi' sirt yel ma'mleketlerine eksport qi'ladi'. Sonday-aq, ma'mleket mu'tajligi ushi'n za'ru'r bolg'an tovarlar, texnologiyalar, investiciyalar, shiyki zat ha'm materiallar, tu'rli xizmetlerdi import qi'ladi'. Transport-ekspeditorli'q iskerliginde ka'rxanalar abi'royi'ni'n' joqari' boli'wi' tiykari'nan yeki faktorg'a baylani'sli' boladi': birinshi faktor ba'sekeshilerga qarag'anda islep shi'g'ari'w qa'rejetlerinin' to'men boli'wi' bolsa, yekinshisi bolsa si'patti'n' joqari' boli'wi'.

Ba'sekeshiler qa'rejetleri arasi'ndag'i' parq xizmetler ko'rsetiw qolayli'g'i', si'patin ta'miyinlep beredi. Jumi'slardi' wori'nlaw ha'm xizmetlerdi ko'rsetiw ja'ha'n bazari'ndag'i' bahadan to'men bolsa, xizmetler ko'rsetiw qolay boladi'.

Respublikamizdag'i' ekonomikalı'q reformalar transport-ekspeditorli'q iskerligi menen barli'q isbilermenlerdin' shug'i'llani'wlari' ushi'n imka'niyat jaratti'. Ekonomikalı'q reformalardı'n' baslanı'wı'nan-aq respublikamizda sırtqı' ekonomikalı'q xizmettin' nı'zamshılı'q tiykarları' islep shi'g'i'ldi'. 1991 jıl 14 iyunda O'zbekistan Respublikası'nı'n' «Sırtqı' ekonomikalı'q xizmet» haqqi'ndag'i' Nı'zami' qabıl qılı'ni'wi' mu'lkshilik forması'na qaramastan respublikamizda xizmet ju'ritip atı'rg'an barli'q yuridikalı'q ha'm fizikalı'q shaxslardı'n' sırtqı' ekonomikalı'q xizmet penen, sonday-aq, transport-ekspeditorli'q iskerligi menen shug'i'llani'wlari'na ruxsat etedi. Sırtqı' ekonomikalı'q xizmetti ta'rtipke salı'wshi' bul nı'zam ekonomikalı'q reformalardı'n' talabı' tiykari'nda u'zliksiz jetilistirilip barılmaqta ha'm wol 2000 jıl 26 mayda jan'a redakciyada qabıl qılı'ndı'. Bul nı'zamni'n' 3-statyası' «Sırtqı' ekonomikalı'q xizmet» dep atalı'p, onda «Sırtqı' ekonomikalı'q xizmet»ke to'mendegishe minezleme berilgen: «Sırtqı' ekonomikalı'q xizmet» degende, O'zbekistan Respublikası' yuridikalı'q ha'm fizikalı'q shaxsları'nı'n' sırt yel ma'mleketler fizikalı'q ha'm yuridikalı'q shaxsları', sonday-aq, xalı'qaralı'q sho'lkemler menen o'z-ara paydalı' ekonomikalı'q baylanı'slardı' wornatı'w ha'm rawajlandırı'wg'a qaratı'lg'an

x1'zmet tu'siniledi».⁵

S1'rtq1' ekonomikalı'q x1'zmettin' tiykarg'ı' tu'rinen biri bolg'an transport-ekspeditorlı'q iskerligi menen O'zbekistanda yuridikalı'q shaxs s1'patı'nda yesaplang'an barlı'q xojalı'q ju'ritiwshi subektler shug'ı'llanı'w huqı'qı'na iye.

Transport-ekspeditorlı'q x1'zmeti menen shug'ı'llanı'wshı' fizikalı'q ha'm yuridikalı'q shaxslar n1'zamshı'lı'q hu'jjetlerinde ruxsat yetilgen barlı'q aylanı'slardı', yag'nı'y ha'r qanday tovarlar ha'm mu'lkti, sonı'n' ishinde, bahalı' qag'azlar, valyuta baylı'qları', ı'sı'lı'q ha'm elektr energiyalari, transport quralları', intellektual mu'lk ha'm basqa materiallı'q baylı'qlar, tu'rli jumı's ha'm x1'zmetlerdi shet yel qarı'ydarları' ha'm buyı'rtpashı'ları'na satı'wı' ha'mde shet yel jetkerip beriwshileri ha'm kesip alı'p islewshilerinen satı'p alı'wı' mu'mkin.

Transport-ekspeditorlı'q iskerliginin' na'tiyjeli bolı'wı' ko'p ta'repten ma'mlekettin' ekonomikalı'q siyasatı'na baylanı'slı'. Dunya ma'mleketleri s1'rtq1' ekonomikalı'q baylanı'slardı' xoshametlew maqsetinde de transport-ekspeditorlı'q iskerligin ko'rsetiwshi xojalı'q ju'ritiwshi subektlerge subsudiya beriwi, yag'nı'y qa'rejetlerdin' bir bo'limin qaplawı' mu'mkin. Wo'z na'wbetinde ko'rsetilgen x1'zmettin' bahası'n pa'seyttiriw imka'nin ashı'p, xalı'qaralı'q bazarlarda x1'zmetler ba'sekeshiligi ku'sheyedi. Bul bolsa ka'rxanani'n' basqarı'w sisteması'n qayta qurı'wdı' talap qı'ladı'.

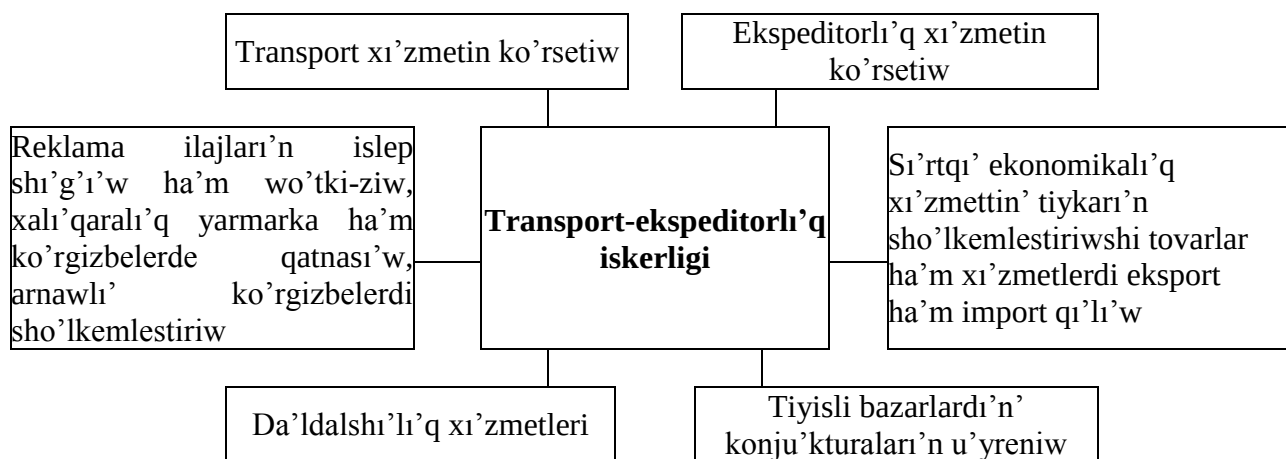
«Bu mashqala bazar ekonomikasi' sharayatlari' jag'dayı'n tu'pten wo'zgerttirip atı'rg'an ka'rxana da'rejesinde wo'z aldı'na u'lken a'hmiyetke iye. Tovar-pul qatnası' obektine aylanı'p baratı'rg'an pul ha'm wo'nim qatnası'qları' ekonomikalı'q g'a'rezsizlikke iye ha'm wo'zinin' xojalı'q x1'zmeti na'tiyjeleri ushı'n wo'zi juwap beriwi sha'rt bolg'an ka'rxana wo'zinde yen' joqarı' jumı's na'tiyjeliligin, ba'sekeshilikti ha'm bazardag'ı' turaqlı'lı'qtı' ta'miyinlep bere alı'wshı' basqarı'w (menejment) sisteması'n qa'liplestiriwi lazı'm».

Ma'mleket tovarlar ha'm x1'zmetlerdin' eksporti' ha'm importı' boyı'nsha

⁵ O'zbekiston Respublikasining «Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida»gi Qonuni

tiyisli baji'xana siyosatı'n alı'p bari'wı' arqalı' da transport-ekspeditorlı'q iskerliginin' rawajlanı'wı'na ta'sir qı'ladı'. Ma'selen, ha'zir ma'mleketimizde eksport qı'lı'nı'p atı'rg'an wo'nimlerden ma'mleket baji' ha'm qosı'msha qun salı'g'ı' alı'nbaydı'. Usı'nday jol menen eksporterlar xoshametlenedi yaki jan'a texnologiyalar alı'p kelip atı'rg'an ka'rxanalardan baji' alı'w ha'm wolardı' salı'qqa tartı'wdan nı'zamshı'lı'qta finanslı'q jen'illikler bar. Sonday-aq, xalı'q xojalı'g'ı' ushı'n za'ru'r bolg'an tovarlar ha'm shiyki zattı' import qı'lı'wshı' ka'rxanalarg'a da tu'rli salı'q ha'm baji' to'lew ma'selelerinde de jen'illikler ko'zde tutı'lg'an. Bolardı'n' barlı'g'ı' transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları' arqalı' alı'p klinedi.

Pikirimizshe, transport-ekspeditorlı'q iskerligin to'mendegi g'a'rezsiz tarmaqlarg'a aji'ratı'w maqsetke muwapı'q (1.2-sı'zı'lma):

1.2-sı'zı'lma. Transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları'nı'n' xı'zmet ko'rsetiw tarmaqları'

Transport-ekspeditorlı'q iskerligin rawajlandırı'w maqsetinde ma'mleket basqa ma'mleketler menen sha'rtnamalar du'ziwi ha'm wonı' worı'nlaw ushı'n ma'mlekettegi islep shı'g'arı'wshı'larg'a kvotalar aji'ratı'p beriwi mu'mkin. İslep shı'g'arı'wshı' ka'rxanalardı'n' wo'z wo'nimlerin sı'rtqı' bazarlarda satı'w ushı'n kvotalarg'a iye bolı'wı' tayar qarı'ydarlardı'n' ju'zege keliwin ta'miyinleydi. Bul wo'z na'wbetinde transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları' ushı'n tayar buyı'rtpalardı' ju'zege keltiredi.

Joqarı'da atap wo'tilgenindey, eksport-import aylanı'sları' sı'rtqı'

ekonomikalı'q xı'zmettin' tiykari' esaplanadı'. Eksport-import aylanı'sları'n a'melge ası'rı'wdı'n' tu'rli variantları' bar bolı'p, wolardı' a'melge ası'rı'w du'zilgen sha'rtnamalarg'a baylanı'slı'. Wolardan yen' tiykargı'ları' to'mendegiler:

- eksport qarı'ydarlardı'n' ma'mleketine tovarlardı' jo'netiw xı'zmetin ko'rsetiwi menen tovardı' (xı'zmetti) qarı'ydarlarg'a satı'w;
- import tovardı' (xı'zmetten paydalanı'wdı') satı'p alı'wshı'nı'n' ma'mleketinen alı'p keliwi menen sı'rt yel satı'wshı'sı'nan tovardı' yaki xı'zmetti satı'p alı'w;
- tovardı' ma'mleketimizge aldı'nnan alı'p keliw yaki alı'p kelmesten ipmort qı'lı'w.

Transport-ekspeditorlı'q iskerligi menen shug'ı'llanı'wshı' ka'rxanalardı'n' wo'nimleri wolar ko'rsetetug'ı'n xı'zmetlerinde wo'z sa'wleleniwın tabadı'. Bunday ka'rxanalar da basqa islep shı'g'arı'wshı'lar qatarı' wo'z xı'zmetlerin satı'w ushı'n bazardı' u'yreniwleri lazı'm.

Transport ka'rxanaları' ekspeditorlı'q iskerliginin' wo'zine ta'n wo'zgeshelikleri bar bolı'p, ka'rxana buxgalterleri ha'm ekonomistleri olardı' tolı'q wo'zlestiriwleri lazı'm. Sebebi wolardı' tolı'q wo'zlestiriw bul xı'zmettin' buxgalteriya yesabı'n tuwrı' sho'lkemlestiriwdi ta'miyinleydi ha'm wolardı'n' ekonomikalı'q jaqtan na'tiyjeliligin analiz qı'lı'wda za'ru'r mag'lı'wmatlardı' qa'liplestiriw imka'niyatı'n beredi (1.3-sı'zı'lma).

«Transport-ekspeditorlı'q iskerliginin' wo'zine ta'n o'zgesheliklerinen biri, wonı'n' ma'mleket territoriyası'nan sı'rtta payda bolı'wı', yag'nı'y keminde yeki ma'mleket territoriyası'nda a'melge ası'rı'lı'wı'. Bunda tovarlar ha'm xı'zmetler transport quralları'nan, sonday-aq, ha'r qanday usı'llardan, sonı'n' ishinde, xalı'qaralı'q pochtalardan jiberiw, elektron pochta liniyaları'nan paydalanı'w joli' menen bajı'xana territoriyası'na alı'p klinedi yaki alı'p shı'g'ı'ladı'».

Bul wolardı' buxgalteriya yesabı'nda sa'wlelendiriw ha'm qadag'alaw

ta'rtibine de tikkeley ta'sir qiladi'. Sonday-aq, tovar ha'm xizmetlerdi realizaciya qilil'w processinde da'stlepki hu'jjetlerdi sa'wlelendiriw ha'm wolardi' qayta islew ha'm buxgalteriya esabi'n ju'ritiwde wo'z sa'wleleniwin tabadi'.

Transport-ekspeditorli'q iskerligi ma'mleket territoriyasi'nan sirtta payda boladi', yag'ni'y keminde yeki ma'mleket territoriyasi'nda a'melge asiri'rladi'
Transport-ekspeditorli'q iskerligi aylanis'laris' milliy valyuta menen birgelikte, shet yel valyutasis'nda da yesapqa alinadi'
Transport-ekspeditorli'q iskerliginde ja'ha'n bahalari' qollaniladi'
Transport-ekspeditorli'q iskerligin a'melge asiri'rwda xali'qarali'q a'meliyatta qabil qilil'ng'an qag'i'ydalardan ken' paydalaniladi'
Transport-ekspeditorli'q iskerliginde ko'rsetiletug'i'n xizmetler turi ko'p
Transport-ekspeditorli'q iskerliginde xizmetlerdin' statistikalı'q ha'mde baji'xana bahalari'n anı'qlaw za'ru'rligi bar
Transport-ekspeditorli'q iskerliginde yesap birligi tusinigi bar
Transport-ekspeditorli'q iskerliginde valyuta qadag'alawı'n a'melge asiri'rw za'ru'r

1.3-sı'zılma. Transport-ekspeditorlı'q iskerliginin' wo'zine ta'n wo'zgeshelikleri

Transport-ekspeditorlı'q ka'rxanalari' tovarlar ha'm wo'nimlerde eksport ha'm import qilil'wda qansha ko'p ma'mleketler territoriyası'nan o'ce, bul jag'dayda turli transport qurallari' (temir jol, suw, avtomobil ha'm t.b.) ha'mde wolardi' saqlaw ha'm qayta ju'klew punktlari qatnassa, du'ziletug'i'n da'stlepki hu'jjetler sani' ha'm turi de ko'beyip baradi'.

«Transport-ekspeditorlı'q iskerliginin' wo'zine ta'n wo'zgesheliklerinen biri bul xizmet aylanis'larini'n' milliy valyuta menen birgelikte shet el valyutasis'nda da yesapqa alini'wi'. Sebebi ma'mleket territoriyası'nan shetke shı'qqannan son' barlı'q tovarlar ha'm xizmetler ushi'n to'lenetug'i'n haqi' AQSh dollarlari', Evro, fund sterling ha'm basqa valyutalar menen a'melge asiri'rladi'. Bul wo'z na'wbetinde bul valyutalardi'n' milliy valyutag'a

qarag'anda Worayli'q Bank ta'repinen belgilengen kurslari' tiykari'nda buxgalteriyada eki valyutada yesap ju'ritiliwin talap qi'ladi'. Sonday-aq, shet yel valyutalari'n milliy valyutag'a qatnasi' kurslari'ni'n' wo'zgerip turi'wi' kurslardag'i' ayi'rmashi'li'qlardi' ju'zege keltiredi ha'm sirtqi' ekonomikalı'q xizmet boyi'nsha debitorli'q ha'm kreditorli'q qarizlari'n buxgalteriya yesabi'nda qayta bahalawdi' talap qi'ladi'».

«Transport-ekspeditorli'q iskerliginin' wo'zine ta'n wo'zgesheliklerinen ja'ne biri wonda qollani'latug'i'n ja'ha'n bahalari'. Ja'ha'n bahasi' degende, ja'ha'n xizmet bazarlari'nda ha'm tiykarg'i' sawda woraylari'nda iri masshtablarda a'melge asiri'latug'i'n xizmetler eksport importi' shartnamalari'ni'n' bahalari' tu'siniledi».

Transport-ekspeditorli'q iskerliginde ja'ha'n bahalari' qollani'li'wi'ni'n' abzallı'klari' to'mendegilerde wo'z sa'wleleniwin tabadi':

1. Ja'ha'n bahalari' yerkin konvertaciya qi'li'natug'i'n valyutalarda belgilenedi;
2. Ja'ha'n bahalari' iri xizmet ko'rsetiwshiler xizmetlerinin' bahasi' bolı'p, wolardi'n' salmag'i' sezilerli da'rejede ha'm ba'rqulla xizmet baazarlari'nda wo'zinin' tiykarg'i' worni'n jog'altpaqta;
3. Ayı'rı'm xizmet tu'rlerinin' ja'ha'n bahasi' du'nya regionlari'ndag'i' bahalari' yesaplanadi'. Bunday xizmetlerdin' ko'pshiligi usı' regionlarda ko'rsetiledi.

«Transport-ekspeditorli'q iskerliginde to'mendegi bahalar qollani'ladi':

1. Sha'rtnama bahalari';
2. Mag'li'wmatnama (spravochnı'y) bahalari';
3. Statistika bahalari' yaki sirtqi' sawda statistikasi' bahalari'.

Sha'rtnama bahalari' – bul xizmet ko'rsetiwshiler ha'm buyı'rtpashi'lardi'n' alı'p barg'an so'ylesiwleri na'tiyjesinde kelisilgen bahalari'. Wolar sha'rtnama a'melde bolg'an barlı'q da'wirlerde wo'z ku'shin jog'altpaydı'. Lekin sha'rtnamada bahalardi' ta'repler qayta ko'rip shı'g'i'wi'

ko'zde tutilgan bolsa, wonda shartnoma bahalari qayta ko'rip shirg'irliligi mu'mkin».

Mag'liwmatnoma (spravochniy) bahalari – bul xizmet ko'rsatishchilarning arnawli jurnallarda, byulletenlerde ham basqalarda, sonday-aq, internet saytlari orqali dag'azalang'an bahalari.

Statistika bahasi yoki sirtqi sawda statistikasi bahalari – bul wortasha bahalar bolip, milliy ham xalqaraliq mag'liwmatnamalar (spravochniklar)da dag'azalanatug'ini bahalari. Bul wortasha bahalar xizmetlarning aniq bahalari n sa'wlelendirmeydi. Lekin wolar orqali xizmetlar bahalari n o'siw yoki pasyiw tendenciyasi n klassifikatsiyalap beredi. Olardan sirtqi sawda shartnomalari haqqi'nda ariyir sipati'nda paydalaniw mu'mkin.

Transport-ekspeditorliq iskerligin a'melge asiri'wda xalqaraliq a'meliyatta qabirliligan qag'i'ydalardan ken' paydalani'ladi.

«1936 ji'lda Xalqaraliq Sawda palatasi ta'repinen «Xalqaraliq sawda» terminlerinen paydalaniw qag'i'ydalari (Incoterms) islep shirg'arildi. Keyin 1953, 1967, 1976, 1980, 1990 ji'llarda bul qag'i'ydalarg'a wo'zgerislar kiritilip, toltiri'p barildi. Ha'zirgi künde xalqaraliq ta'jiriybede bul qag'i'ydalardi n 2000 ji'ldagi varianti qollanili'p kelinbekte».

Transport-ekspeditorliq iskerligin a'melge asiri'wda shartnomalar bul qag'i'ydalarda belgilep qoyilgan, ju'klardi yetkizip beriw shartlari tiykari'nda du'ziledi. Bul qag'i'ydalar transport-ekspeditorliq iskerligin xalqaraliq ko'lemde ta'rtipke salad.

Transport-ekspeditorliq iskerliginin wo'zine ta'n wo'zgesheliklerinen ja'ne biri ko'rsatilip atirgan xizmetlardi realizatsiyalawda birden ko'rinedi.

«Putkil dunya sawda sholkemleri dog'ereginde alip barilgan ushira'si'wlarda sirtqi ekonomikalig xizmette ko'rsatiletug'ini xizmetlarning 160 tan ziyat turi yesaplang'an ham wolar 12 toparg'a bo'linedi. BMSHnin xizmetlar klassifikatori'nda 500 den ziyat pozitsiya ham subpozitsiyalar

kiritilgen bolı'p, wolar 6 tarmaq toparları'na bo'lingen. Xı'zmetlerdi tarmaqlar boyı'nsha, ba'lkim olardı' ko'rsetiw usı'lı' ha'm basqa belgileri boyı'nsha da klassifikaciyalaydı'».

Barlı'q xı'zmet tu'rlerin yeki toparg'a bo'liw mu'mkin:

- fizikalı'q shaxslardı'n' talabı'n qandı'ratug'ı'n wo'z aldı'na xı'zmet tu'rleri;
- yuridikalı'q shaxslarg'a ko'rsetiletug'ı'n xı'zmetler.

Transport-ekspeditorlı'q iskerligin a'melge ası'rı'w processinde xojalı'q ju'ritiwshi subektler tekg'ana tiykarg'ı' xı'zmetlerdi, ba'lkim bul processte qosı'msha xı'zmetlerdi de ko'rsetedi. Ma'selen, ju'klerdi ju'klew, tu'siriw, qayta ju'klew, waqti'nsha saqlaw, qamsı'zlandı'rı'w ha'm basqalar.

Tiykarg'ı' ha'm qosı'msha xı'zmet tu'rlerinen paydalang'anlı'g'ı' ushı'n to'lenetug'ı'n qa'rejetler ju'k iyesinin' transport qa'rejetlerin sho'lkemlestiredi. Sonı'n' ushı'n bul processte tiykarg'ı' ha'm qosı'msha xı'zmet eksport qı'lı'nadı'. Bul wo'z na'wbetinde buxgalteriya yesabı'nda wolardı' wo'z aldı'na yesapqa alı'wdı' talap qı'lı'wı' menen birgelikte, finanslı'q na'tiyjelerdi de ha'r biri boyı'nsha anı'qlawdı' talap qı'ladı'.

Transport-ekspeditorlı'q iskerliginin' wo'zine ta'n wo'zgesheliklerinen ja'ne biri xı'zmetlerdin' statistikalı'q bahası'n anı'qlaw bolı'p esaplanadı'. Statistikalı'q bahanı' yesaplaw xalı'qaralı'q ko'lemde qabı'l qı'lı'ng'an usı'llar menen a'melge ası'rı'ladı'. Bunı'n' ushı'n bolsa, xı'zmetler boyı'nsha transportirovka qa'rejetlerin yesapqa alı'wshı' da'slepki hu'jjetlerdi ra'smiylestiriw, wolardı' tuwrı' ha'm anı'q ju'ritiw talap qı'lı'nadı'.

Transport-ekspeditorlı'q iskerliginin' wo'zine ta'n wo'zgesheliklerinen ja'ne biri bajı'xana bahası'nı'n' anı'qlanı'wı'.

Ma'mleket territoriyası'na kirip kiyatı'rg'an import tovarları'na ko'rsetilip atı'rg'an xı'zmetler bajı'xana bahası'nı'n' anı'qlanı'wı' transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları'nı'n' ma'mleket byudjeti menen bolatug'ı'n yesap-kitapları' ushı'n za'ru'r bolı'p, buxgalteriya yesabı' ushı'n ayrı'qsha a'hmiyetke iye. Sonday-aq,

baji'xana bahasi'n aniq'law baji'xanag'a tiyisli huq'qbuzarli'qlar ushi'n ma'mleket ni'zamlari'nda na'zerde tuti'lg'an ilajlardi'n' qollani'li'wi' ha'm valyuta qadag'alawi'n a'melge asiri'w ushi'n za'ru'r mag'li'wmatlar toplami'n ju'zege keltiriw maqsetinde de aniq'lanadi'. Baji'xana bahasi'n deklarant ta'repinen ma'mleket baji'xana organi'na tovardi' baji'xana ra'smiylestiriwi waqti'nda usi'nadi'.

Transport-ekspeditorli'q iskerliginin' basqa xizmet tur'lerinen wo'zgesheliklerinen biri valyuta qadag'alawi' menen baylanisli'.

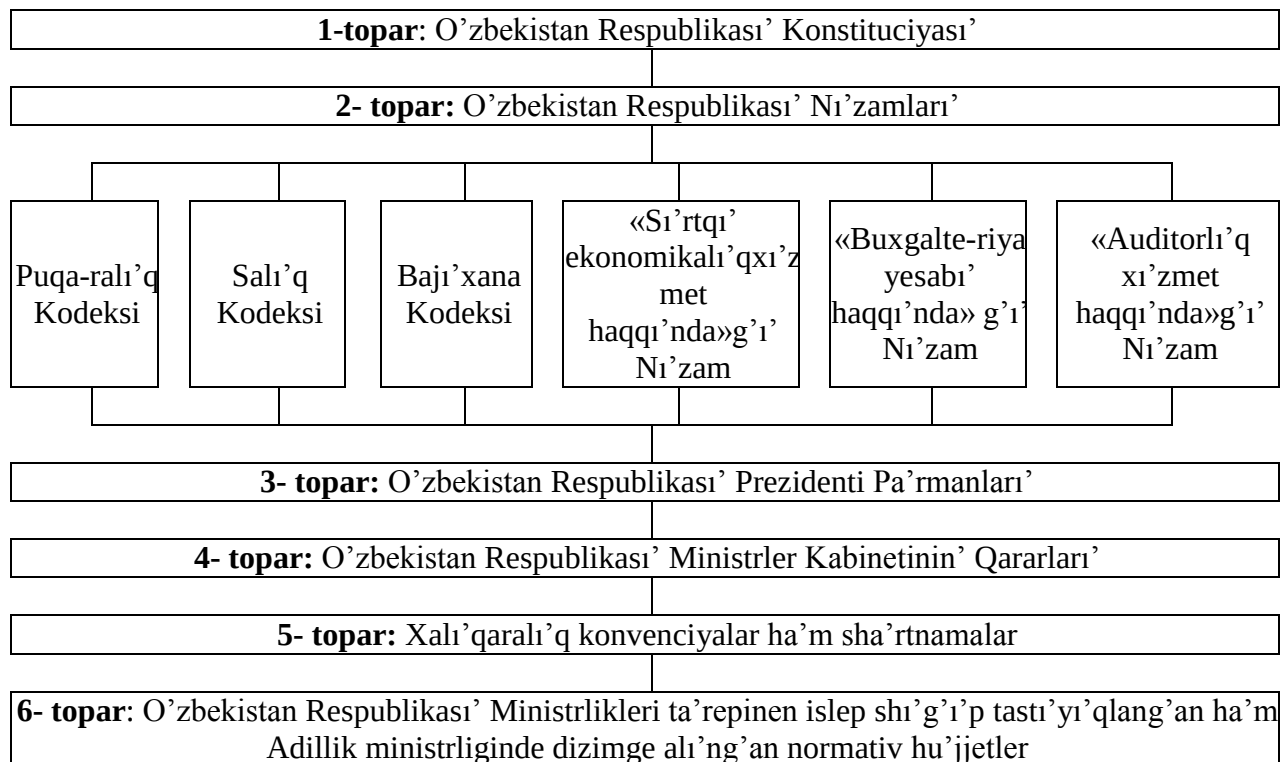
«Valyuta qadag'alawi' – bul ma'mleket ta'repinen xizmetler aylanislar'i'nda valyuta qatnas'qlari'ni'n' tartipke salini'w qag'i'ydalar'i' ha'm normalari' wori'nlani'wi'n administrativlik qadag'alaw mexanizmi yesaplanadi'. Valyuta qadag'alawi'n a'melge asiri'w ni'zamshi'li'q hu'jjetlerine tiykarlanip ma'mleket baji'xana xizmeti ha'm kommerciyal'q bankler moyni'na ju'kletiledi. Bul wo'z na'wbetinde transport-ekspeditorli'q iskerligi menen shug'i'llani'wshi' ka'rxanalardi'n' xizmet ko'rsetiw aylanislar'i' ju'zesinen imzalang'an sha'rtnamalar boyi'nsha za'ru'r mag'li'wmatlardi' ma'mleket baji'xana xizmeti organlari' ha'm kommerciyal'q banklerge usi'ni'wlar'i' talap etiledi».

Respublikamizda xizmet ju'ritip atirg'an transport-ekspeditorli'q ka'rxanalari'nda buxgalteriya yesabi'n sho'lkemlestiriwde wolardi'n' joqari'da aship berilgen wo'zine ta'n wo'zgesheliklerin itibarg'a aliw maqsetke muwapiq.

Ma'mleketimizde qollani'lip atirg'an huqi'yqi'y ha'm administrativlik hu'jjetlerde transport-ekspeditorli'q iskerligin sho'lkemlestiriw ha'm buxgalteriya yesabi'n ju'ritiw ushi'n huqi'yqi'y ha'm normativ baza uli'wma bar. Pikirimizshe, wolardi' to'mendegi da'rejelerde toparlaw za'ru'r (1.4-si'zi'lma):

Respublikamizda bazar qatnas'qlari'ni'n' qaliplesiwi ha'm rawajlani'wi' xojali'q ju'ritiwshi subektlerdin' tur'li mu'lk formalari' tiykari'nda

sho'lkemlestiriliwi ha'm wolardi'n' rawajlanı'wı'n talap qı'ldı'.

1.4-sı'zı'lma. Transport-ekspeditorlı'q iskerligin ta'rtipke salı'wshı' normativ- huqı'yqı'y hu'jjetlerdin' toparlanı'wı'

Barlı'q mu'lk formaları'nı'n' birden rawajlanı'wı'n ta'miyinlew O'zbekistan Respublikası' nı'zamları'nda belgilep berilgan. A'sirese, nı'zamlar kompleksi yesaplangan Puqaralı'q kodeksi, Salı'q kodeksi, Bajı'xana kodeksi sı'yaqlı' nı'zamlı'q hu'jjetler transport-ekspeditorlı'q iskerligi aylanı'sları'n a'melge ası'rı'wda ju'zege keletug'ı'n qa'rejetler ha'm da'ramatlardı' ta'n alı'w ha'm yesapqa alı'wda ayrı'qsha a'hmiyetke iye.

Transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları' buxgalteriya yesabı'n rawajlandı'rı'wda O'zbekistan Respublikası' Ministrler Kabinetinin' qararlari' ayrı'qsha a'hmiyetke iye. Bul qararlarda ma'mlekettin' eksport da'rejeliligin ası'rı'w ha'm ma'mleketimizdin' ishki talabı'n qandı'rı'w za'ru'r bolg'an shiyki zat ha'm materiallar, tovarlar ha'm basqalardı' import qı'lı'w xoshametlenedi ha'm bul transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları' iskerliginin' na'tiyjeli bolı'wı'na da wo'z ta'sirin o'tkizedi.

Transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları'nda buxgalteriya yesabı'n ta'rtipke

salı'wda xalı'qaralı'q konvenciyalar ha'm sha'rtnamalar da ayrı'qsha a'hmiyetke iye. Olarda ju'klerdi qabı'l qı'lı'w, tekseriw, saqlaw, jo'netiw, hu'jjetlestiriw sı'yaqlı' ko'rsetilgen xı'zmetlarga haqı' to'lew ha'm yesaplası'w boyı'nsha qabı'l qı'lı'ng'an qag'ı'ydalar ha'm ta'rtpiler belgilep qoyı'lg'an. Joqarı'da aytı'p o'tkenimizdey, Respublikamı'z 55 konvenciyalarg'a ag'za ha'm 140 tan zı'yat xalı'qaralı'q sha'rtnamalardı' imzalag'an. Sonı'n' ushi'n respublikamı'z nı'zamları'nda eger ma'mleketimiz bul tarmaqta xalı'qaralı'q sha'rtnamalarg'a imza shekken ha'm wolarda belgilengen ta'rtpi qag'ı'ydalardı' worı'nlaw minnetin alg'an bolsa, nı'zamları'mı'zdi'n' bul statyaları' worı'nlanbaw kerekligi belgilep qoyı'lg'an. Sonı'n' ushi'n da transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları'nda buxgalteriya yesabı'n sho'lkemlestiriwde xalı'qaralı'q konvenciyalar ha'm sha'rtnamalar ayrı'qsha a'hmiyetke iye.

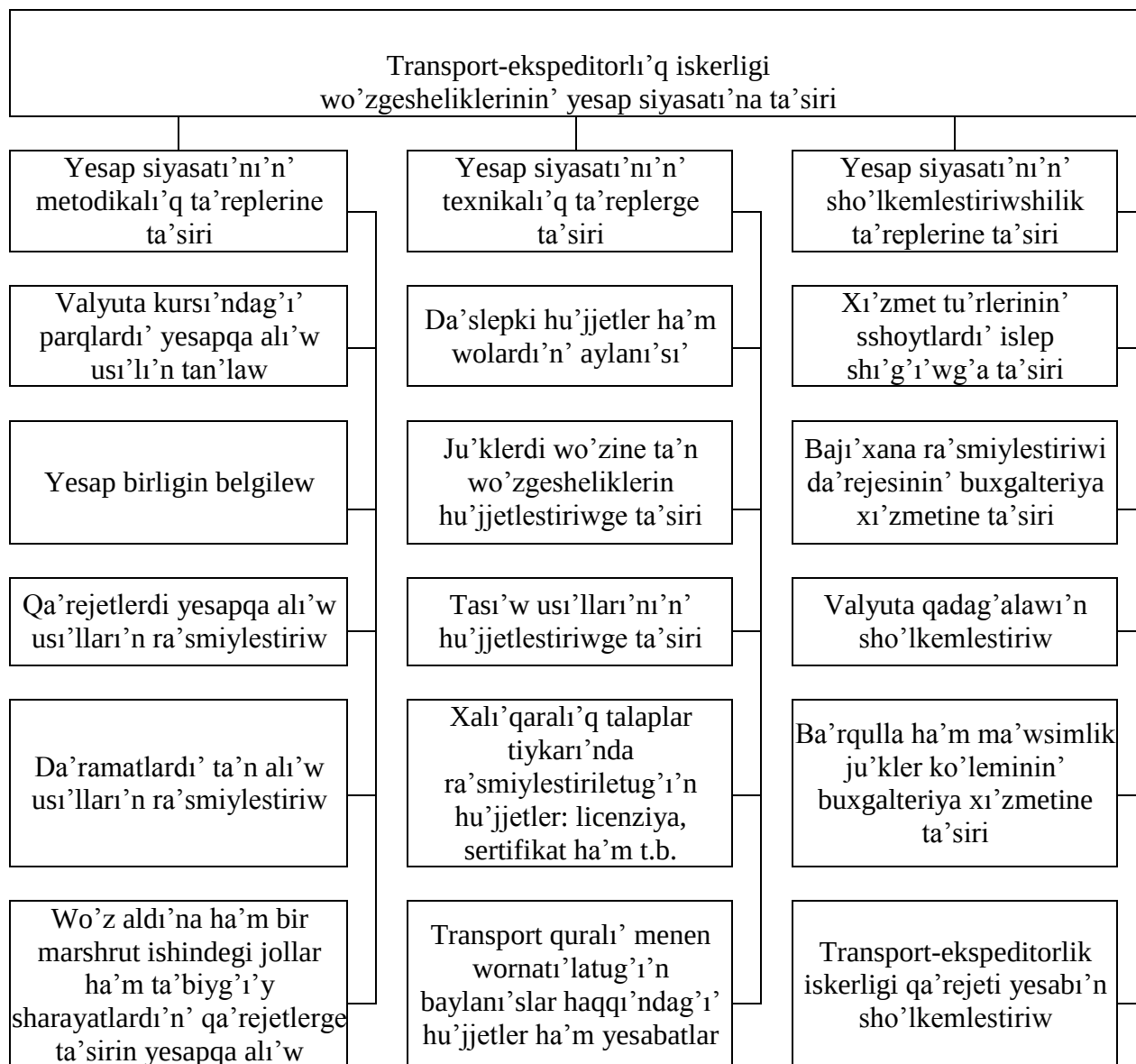
Transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları'nda buxgalteriya yesabı'n ta'rtpike salı'wshı' nı'zam ha'm normativ hu'jjetler menen bir qatarda O'zbekistan Respublikası' Finans ministrligi, Ekonomika ministrligi, Sı'rtqı' ekonomikalı'q baylanı'slar, investiciyalar ha'm sawda ministrligi, O'zbekistan Respublikası' Ma'mleketlik Salı'q Komiteti, O'zbekistan Respublikası' Baji'xana Komiteti, Respublika Oraylı'q banki ha'm basqa sho'lkemler ta'repinen islep shı'g'ı'lg'an ha'm A'dillik ministrliginde dizimge alı'ng'an Buxgalteriya Esabı'nı'n' Milliy Standartları', nı'zamlar, buyrı'q ha'm ko'rsetpeler de buxgalteriya yesabı'nı'n' metodikalı'q tiykarı' sı'patı'nda qaraladı'. A'sirese, Finans ministrligi ta'repinen islep shı'g'ı'lg'an ha'm A'dillik ministrliginde dizimge alı'ng'an Buxgalteriya Yesabı'nı'n' Milliy Standartları' u'lken a'hmiyetke iye. Sonday-aq, Finans ministrliginin' buxgalteriya yesabı'n ta'rtpike salı'wshı' basqa da normativ hu'jjetleri de xojalı'q ju'ritiwshi subektlerde buxgalteriya yesabı'n sho'lkemlestiriwde wo'z aldı'na worı'n tutadı'. Sonı'n' menen birge xojalı'q ju'ritiwshi subektlerde buxgalteriya yesabı'n, sonı'n' ishinde, transport-ekspeditorlı'q iskerligi aylanı'sları'n ju'ritiwde Respublikamı'zda xı'zmet ko'rsetip atı'rg'an tarmaq ministrlikleri, sho'lkemler ha'm birlespelerdin' wornı'

ha'm roli ayri'qsha a'hmiyetke iye. Sebebi wolardi'n' ha'r birinde buxgalteriya yesabi' ha'm yesabatı' basqarmaları' ya'ki bo'limleri bar bolı'p, wolar basqa wazı'ypalar menen birgelikte buxgalteriya yesabi'n ju'ritiwde ju'zege kelip atı'rg'an mashqalalardı' itibarg'a alg'an halda buxgalteriya yesabi'n sho'lkemlestiriwde bul ka'rxanalardı' qorg'awları' za'ru'r boladı'.

Bolardı'n' barlı'g'ı' transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları' iskerligin a'melge ası'rı'wshı' buxgalterler aldı'na to'mendegi wazı'ypalardı' qoyadı':

1. Transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları' iskerligin ta'rtipke salı'wshı' xalı'qaralı'q huqı'q tiykarları'n jaqsı' biliwlerin talap qı'ladı';
2. Transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları'nda buxgalteriya yesabi'n ta'rtipke salı'wshı' xalı'qaralı'q konvenciyalar ha'm sha'rtnamalardı'n' ta'sirin jaqsı' wo'zlestiriw talap qı'lı'nadı';
3. Buxgalteriya yesabi'nı'n' xalı'qaralı'q standartları' talapları'n qollaw menen baylanı'slı' ma'selelerdi wo'zlestiriw talap qı'lı'nadı'. Sebebi buxgalteriya yesabi'n milliy standartlar tiykarı'nda sho'lkemlestiriwde xalı'qaralı'q talaplar tiykarı'ndag'ı' xalı'qaralı'q standartlardı' qollaw talap qı'lı'nı'wı' mu'mkin. Sonı'n' ushı'n finanslı'q yesabatlardı'n' ayı'rı'm ko'rsetkishleri xalı'qaralı'q standartlardı' qollaw arqalı' anı'qlanı'wı' mu'mkin;
4. Transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları'nda valyuta aylanı'sları'nı'n' ken' qollanı'lı'wı' wolardı'n' finanslı'q yesabatı' ko'rsetkishlerinde de wo'z sa'wleleniwin tabadı'. Buxgalterlerdin' tiykarg'ı' wazı'ypası' finanslı'q esabat ko'rsetkishlerinin' tuwrı'lı'lı'g'ı'na kepillik beriw. Sonı'n' ushı'n buxgalteriya sho'lkemleri xızmetkerleri valyuta aylanı'sları' tiykarı'nda du'zilgen esabatlardı' jaqsı' wo'zlestirgen bolı'wları' lazı'm (1.6-sı'zı'lma).

Transport-ekspeditorlı'q iskerligin analizlewde, yen' aldı' menen, ka'rxanalardı'n' yesap siyasatı' menen tanı'sı'wları' ha'm wonda bul xızmettin' wo'zine ta'n wo'zgeshelikleri qay da'rejede yekenligin u'yreniwleri lazı'm.

1.6-sı'zı'lma. Transport-ekspeditorli'q iskerliginin' wo'zine ta'n wo'zgeshelikleri ha'm wolardı'n' yesap siyosatı'na ta'siri

Sebebi transport-ekspeditorli'q iskerliginin' wo'zine ta'n wo'zgeshelikleri yesap siyosatı'nı'n' metodikalı'q, texnikalı'q ha'm sho'lkemlestiriwshilik ta'replerine tikkeley ta'sir qı'ladı'. Pikirimizshe, buxgalter yesap siyosatı'n u'yreniwde bul ma'selelerdin' qaysı' qarar, pa'rman ha'm qag'ı'ydalar tiykari'nda yesapqa alı'nı'wı'n belgilep qoyı'lg'anlı'g'ı'na itibar qaradı'wı' za'ru'r.

2-BAP. TRANSPORT KA'RXANALARI'NI'N' EKSPEDITORLI'Q ISKERLIGININ' YESABI' HA'M WONI' JETILISTIRIW

2.1. Transport ka'rxanalari'ni'n' ekspeditorli'q iskerliginin' da'slepki yesabi' ha'm woni' jetilistiriw

Transport ka'rxanalari'ni'n' ekspeditorli'q iskerligi aylanı'sları'n a'melge ası'rı'w processı bir qatar hu'jjetlerdi ra'smiylestiriwdi talap etedi. Sebebi ha'r bir aylanı'stı' a'melge ası'rı'w eksporter ha'm importerdan, sonday-aq, ju'k tası'wshı'dan ju'kti belgilengen worı'ng'a jetkizip beriwde materiallı'q juwapkershilik penen baylanı'slı' bolg'an minnetlemini ju'zege keltiredi. Sonı'n' ushı'n da wolardı' hu'jjetlestiriwdin' tiykarg'ı' maqseti bar tovarlardı'n' ha'reketi, saqlanı'wı', sonday-aq, wo'z waqtı'nda qabı'l qı'lı'p alı'nı'wı', transport gu'zetiw hu'jjetlerinin' tuwrı' ra'smiylestiriliwi, jaramsı'z tovarlar ha'mde jetkerip beriwshilerge narazı'lı'q bildiriwde jeterli da'rejedegi huqı'yqı'y tiykardı' ju'zege keltiriwden ibarat.

Du'nyadag'ı' barlı'q ma'mleketlerde transport ka'rxanalari'ni'n' ekspeditorli'q iskerligin a'melge ası'rı'w processinde qollanı'latug'ı'n hu'jjetler ha'm wolardı'n' rekvizitleri bir-birine ju'da' uqsas ha'm wolardı' ra'smiylestiriw ta'rtibi de bir qı'yılı'. Sebebi, transpor ka'rxanalari'ni'n' ekspeditorli'q iskerligin a'melge ası'rı'w bir ma'mleket territoriyası'nan shı'g'ı'p du'nyanı'n' tu'rli ta'replerindegi basqa ma'mleketlerde tamamlanadı'. Sonı'n' ushı'n da transport ka'rxanalari'ni'n' ekspeditorli'q iskerligi aylanı'sları'n a'melge ası'rı'w processinde qollanı'latug'ı'n hu'jjetler bir qı'yılı' forma ha'm mazmung'a iye bolı'w za'ru'rigin ju'zege keltiredi.

Ja'ha'n ma'mleketleri integraciya processinin' teren'lesiwı ha'm ekonomikanı'n' globallası'wı', sı'rtqı' ekonomikalı'q xı'zmettin' tez pa't penen wo'siwı ha'm hu'jjetler aylanı'sı'nı'n' tezlesiwı ja'ha'n ko'leminde transport ka'rxanalari'ni'n' ekspeditorli'q iskerligi aylanı'sları'n ra'smiylestiriwde qollanı'latug'ı'n hu'jjetlerdi standartlaw ha'm unifikaciyalaw za'ru'rigin

ju'zege keltirdi. Hu'jjetlerdi standartlaw ha'm unifikaciyalaw tekg'ana wolardı' tu'siniwdi ha'm qayta islewdi jen'illestiredi, ba'lkim mag'lı'wmatlardı' alması'w ha'm uzatı'wdı' avtomatlastı'rı'w sisteması'nan paydalanı'w imka'niyatı'n da jaratadı'.

Birlesken milletler sho'lkeminin' Evropa ekonomika komissiyası' basshı'lı'g'ı'nda 1960 jı'lda İsshi topar du'zildi (onı'n' quramı'na 20 Evropa ma'mleketi kirgen edi). bul isshe topar Transport ka'rxanaları'nı'n' ekspeditorlı'q iskerligi aylanı'sları'n standartlaw ha'm unifikaciyalaw boyı'nsha salmaqlı' jumi'slardı' a'melge ası'rdı'. Jumisshi' toparı' Evropa ekonomika komissiyası' blankanı'n' da'slepki sxeması'n tayarladı'. Bul sxemani' standart hu'jjetlerdi islep shı'g'ı'wda tiykar sı'patı'nda qabıl qı'lı'w usı'nı's qı'lı'ndı'. Woni'n' tiykari'nda keyin to'mendegi standart hu'jjetler islep shı'g'ı'ldı': ju'k aylanı'sları', komplektlewshi vedosa'ykest, woraw, sı'pat sertifikatı', schët, kelip shı'g'ı'w haqqı'nda sertifikat, schët fakturası', tovardı' ju'klew haqqı'nda tapsırma, qamsı'zlandı'rı'wg'a buyırtpa ha'm basqalar. Evropa ekonomika komissiyası' islep shı'qqan bir qatar standart hu'jjetlerdin' u'lgileri arnawlı' xalı'qaralı'q sho'lkemler, sonday-aq, bir qatar ma'mleketlerdin' milliy sho'lkemleri ta'repinen qabıl qı'lı'ndı' ha'mde transport-ekspeditorlı'q iskerligi aylanı'sları'n ra'smiylestiriwde qollanı'latug'ı'n hu'jjetlerdi a'piwayı'lastı'rı'wda na'tiyjeli xızmet ko'rsetiwshii xalı'qaralı'q woray sı'patı'nda ta'n alı'na basladı'.

Bu'gingi ku'nge kelip transport-ekspeditorlı'q iskerliginde qollanı'latug'ı'n hu'jjetlerdii to'mendegi tiykgar'ı' toparlarg'a bo'liw mumkin (2.1-keste):

Bul hu'jjetler ma'lim bir rekvizitlerge iye bolıp, wolar payda bolg'an aylanı'stı'n' mazmunı'n ashıp beredi. Lekin bunday rekvizitler barlı'q hu'jjetler ushı'n ulı'wma esaplanadı'. Barlı'q hu'jjetlerdegi ulı'wma rekvizitlerge to'mendegiler kiredi: sha'rtnamada qatnasıp atı'rg'an firmanı'n' atalı'wı' (eksporter firma, importer firma, ju'k tası'wshı', ju'kti alı'wshı'), wolardı'n' ma'nzilleri, telefon ha'm telefaks nomerleri, hu'jjetin' atı', wonı'n' du'zilgen

wornı' ha'm sa'nesi, kontrakt yaki buyı'rtpa nomeri, imza qoyı'lg'an sa'ne (sha'rtnamani' worı'nlaw hu'jjetleri ushi'n), naryad nomeri, ju'klew specifikaciyası', tovardı'n' atı' ha'm jazı'lı'wı', wonı'n' mug'darı' (brutto ha'm netto awı'rlı'g'ı', kubi') woraw tu'ri ha'm markirovkası'.

2.1-keste

Transport ka'rxanaları'nı'n' ekspeditorlı'q iskerliginde qollanı'latug'ı'n hu'jjetler

q/s	Hu'jjetler toparı', atları'	Hu'jjetin' wazı'ypası'
1	Eksport sha'rtnamaları'n tayarlaw boyı'nsha hu'jjetler;	Eksport qı'lı'w processin gu'zetiwshe hu'jjet
2	İmport sha'rtnamaları'n tayarlaw boyı'nsha hu'jjetler;	İmport qı'lı'w processin gu'zetiwshe hu'jjet
3	Eksport tovarları'n tayarlaw ha'm ju'klew hu'jjetler;	Tovarlar ha'reketin qadag'alawshı' hu'jjet
4	Kommerciyalı'q hu'jjetler;	Eksporter, importerdin' minnetlemesin belgileydi
5	Bank-to'lew aylanı'sları' boyı'nsha hu'jjetler;	Pul aylanı'sları' ha'reketin ta'miyinlewshı' hu'jjet
6	Qamsı'zlandı'rı'w hu'jjetleri;	Qamsı'zlandı'rı'wdı' tiykarlawshı' hu'jjet
7	Transport hu'jjetleri;	Ju'klerdi gu'zetip barı'wshı' hu'jjetler
8	Transport-ekspeditorlı'q hu'jjetler;	Ju'klerdin' ma'nzilge jetkiziliwin tiykarlı'wshı' hu'jjetler
9	Basqa hu'jjetler	

Transport-ekspeditorlı'q iskerligin a'melge ası'rı'w processinde payda bolatug'ı'n aylanı'slardı' ra'smiylestiriwde qollanı'latug'ı'n hu'jjetlerdi wolardı'n' mazmunı'nan kelip shı'qqan halda tiykarı'nan yeki toparg'a bo'liw mumkin:

1. Tovarı' gu'zetiwshe hu'jjetler;
2. Ju'klew hu'jjetleri.

Tovarı' gu'zetiwshe hu'jjetler dep tovar ju'klep jiberiletug'ı'n mu'ddetten, wol qabıl qı'lı'p alı'natug'ı'n mu'ddetke shekem tovar menen birge baratug'ı'n hu'jjetlerge aytı'ladı'. Bolarg'a kommerciyalı'q, transport ha'm bajı'xana hu'jjetleri toparı'n kiritiw mu'mkin.

Ju'klew hu'jjetleri dep tovardı' ju'klew menen baylanı'slı' aylanı'slardı' ra'smiylestiriwde du'ziletug'ı'n hu'jjetlerge aytı'ladı'.

Eksport aylanı'sları'n ra'smiylestiriwde qollanı'latug'ı'n hu'jjetlerge

eksport sha'rtnamalari'n tayarlaw boyi'nsha hu'jjetler, eksportqa mo'lsheirlengen tovarlardi' islep shi'g'i'wdi' ta'miyinlewge tiyisli hu'jjetler ha'm eksportqa tovarlardi' tayarlaw ha'm ju'klew menen baylani'sli' hu'jjetlerdi kiritiw mu'mkin. Bul hu'jjetler eksport aylanislarini'n a'melge asiri'li'wi' processlerinde du'ziledi ha'm wolardi' tasti'yiq'lawda tiykar boladi'. Bunday hu'jjetler sipati'nda to'mendegilerdi keltiriw mu'mkin:

1. Aldi'-satti' kontrakti';
2. Sati'p ali'wg'a tapsi'rma;
3. Tayarlaw boyi'nsha tapsi'rma;
4. Soraw boyi'nsha tapsi'rma;
5. Statistikalı'q ha'm basqada administrativlik hu'jjetler;
6. Ju'klep jiberiw buyi'rtpasi';
7. Markirovka boyi'nsha tapsi'rma;
8. Jo'netiw boyi'nsha tapsi'rma;
9. Ju'klew ushi'n tapsi'rma;
10. Jo'netiwge tayarlı'q ha'm jo'netiw habarnaması';
11. Hu'jjetlerdin' bo'listiriliwi haqqi'nda habarnama;
12. Jo'netiwge ruxsatnama;

Xalı'qaralı'q a'meliyatta materiallı'q ko'riniske iye bolg'an tovarlardi'n' aldi'-satti' sha'rtnaması' «Kontrakt» dep atalı'p, woni'n' bir nusqası' transport-ekspeditorlı'q ka'rxanası' wa'kili (ekspeditor)g'a beriledi.

Aldi'-satti' kontrakti' transport-ekspeditorlı'q iskerliginde xalı'qaralı'q ko'lemdegi tiykarg'i' kommerciya hu'jjeti bolı'p, wol satı'wshı' ha'm qarı'ydardı'n' jazba ra'wishtegi kelisiwi yesaplanadı'. Wonda satı'wshı' eksporter ha'm qarı'yard importerdi'n' minnetlemelerin belgilep beredi. Bunda eksporchi' ka'rxana ma'lim mug'dardag'i' materiallı'q ko'riniske iye bolg'an mu'lkti qarı'yard importerge beredi ha'm qarı'yard importer ma'lim summadag'i' puldı' to'leydi. Wog'an tiykari'nan satı'wshı' ha'm qarı'yard wo'zlerinin' minnetlemelerin belgileydi ha'm kelispewshiliklerdi sheshiwde

qaysi' ma'mleket nı'zamları'na tiykarlanı'wı'n ha'm mu'lktin' shegaradan wo'tiw sha'rtlerin kelisip alı'wları' za'ru'r. Xalı'qaralı'q a'meliyatta eksport ha'm import aylanı'sları'n a'melge ası'rı'w processinde ha'r qı'ylı' aldı'-sattı' kontraktları'n ushı'ratı'w mu'mkin. Lekin ha'r qanday kontraktta da wonı' wori'nlaw processinde ju'zege keletug'ı'n barlı'q ma'selelerdi ko'rip shı'g'ı'w mu'mkin yemes.

Aldı'-sattı' kontraktı'nda ko'riliwi lazı'm bolg'an ma'selelerdi xalı'qaralı'q ko'lemde sheshiw ushı'n 1980 jı'ldag'ı' Vena konvenciyası' ta'repinen unifikaciyalangan. Vena konvenciyası' Nı'zamı'na muwapı'q qarı'yardar ha'm satı'wshı' wortası'nda du'ziletug'ı'n kontrakttin' sha'rtlerin kelisiwde wolardı'n huqı'q ha'm minnetlemelerin belgilewde qarı'yardar yaki satı'wshı' ma'mlekettin' nı'zamları'na tiykarlanı'wları' mu'mkin.

Transport-ekspeditorlı'q iskerligin a'melge ası'rı'wda kontrakt (qarı'yardar ha'm satı'wshı')lar wortası'ndag'ı' qatnası'qlardı' yuridikalı'q jaqtan belgilep, nı'zam menen wori'nlanı'wı'n ha'm wolarg'a minnetleme tu'sigin beredi. Kontrakt wo'z funkciyaları'n to'mendegi xu'jjetler tiykarı'nda a'melge ası'radı':

- tovar akkreditivi ashı'lg'anlı'g'ı' haqqı'nda xabarnama;
- tovar akkreditivi qabı'l qı'lg'anlı'g'ı' haqqı'nda xabarnama;
- tovar akkreditivi boyı'nsha to'lewlər haqqı'nda xabarnama;
- inkassa tapsı'rması';
- inkassa to'lewi haqqı'nda xabarnama;
- chek;
- qarı'z minneti.

To'lew tapsı'rması'—bul bir bankten basqası'na pul wo'tkiziwde qollanı'latug'ı'n hu'jjet. To'lew tapsı'rması' degende banktin' wo'z korrespondentine ma'lim summanı' sı'rt yel alı'wshı'sı' sshyotı'na wo'tkizip beriw haqqı'ndag'ı' buyrı'g'ı' yesaplanadı'.

Bank wo'tkizbesi – bul wo'tkiziletug'ı'n summa ha'm wonı' wo'tkiziw

usılı' bolıp, wo'tkizbeni alı'wshı'nı'n' atı', ma'nzili, banktin' atı', yesap nomeri ha'm basqa rekvizitleri ko'rsetilgen hu'jjet.

Tovar akkreditivi – bank ta'repinen alı'wshı' paydası'na ashı'latug'ı'n ha'm belgilengen sha'rtler worı'nlang'anda alı'wı'n tastı'yı'qlaytug'ı'n hu'jjet. Akkreditiv basqa bankler ta'repinen tastı'yı'qlanatug'ı'n ha'm tastı'yı'qlanbaytug'ı'n bolı'wı' mu'mkin. Sonday-aq, shı'g'arı'p alı'natug'ı'n, shı'g'arı'p alı'nbaytug'ı'n, jan'alanatug'ı'n, bo'linetug'ı'n, bo'linbeytug'ı'n, kaplanatug'ı'n ha'm kaplanbaytug'ı'n akkreditivlerge bo'linedi.

Ma'mleketimiz ka'rxanaları' tovar ha'm xı'zmetlerdi eksport qı'lsa, wolar boyı'nsha yesap-kitaplardı' akkreditiv arqalı' a'melge ası'rı'w kontraktta ko'rsetilgen bolsa, importer ka'rxananı'n' talabı' tiykari'nda sı'rt yel banklerinde yaki valyuta aylanı'sı'n a'melge ası'rı'w huqı'qı'na iye bolg'an O'zbekistan kommerciyalı'q banklerinde akkreditiv ashı'wları' mu'mkin.

Tovar akkreditivin ashı'w ushı'n arza – qarı'ydar ka'rxana ta'repinen bankke tovar akkreditivin usı' hu'jjette ko'rsetilgen sha'rtler tiykari'nda ashı'wı'n tapsı'radı'. Bunday arzalardı' ma'mleketimizdin' importer ka'rxanaları' arnawlı' banklerde u'sh nusqada du'zedi, wolar ka'rxana basshı'sı' ha'mde bas yesapshı'sı' ta'repinen imzalanı'p, ka'rxana pechatı' menen tastı'yı'qlanadı'.

İnkassa tapsı'rması' – bankke akcept alı'w maqsetinde ya'ki to'lewдин' finanslı'q ha'm kommerciyalı'q hu'jjetlerin qayta islewge beriliwi ushı'n tapsı'rma beriledi.

İnkassa tapsı'rması' – akcept alı'w ya'ki to'lewdi wo'ndiriw maqsetinde yaki basqa sha'rtlerde hu'jjetlerdi usı'nı'w ushı'n bankke kommerciyalı'q ha'm finanslı'q hu'jjetlerdi qayta islew ushı'n berilgen tapsı'rmanı' sa'wlelediretug'ı'n hu'jjet. İnkasso tapsı'rması' arnawlı' blankada worı'nlanadı' ha'm bankke tapsı'rı'ladı'.

İnkassa to'lemi haqqı'nda xabarnama – bank inkassa tapsı'rması' boyı'nsha to'lem a'melge ası'rı'lg'anlı'g'ı'n habar qı'latug'ı'n hu'jjet. Wonda

ken' mag'lı'wmatlar keltiriledi.

Chek – banktegi ag'ı'mdag'ı' sshyot iyesinin' wonda ko'rsetilgen summanı' wonı' ko'rsetiwge hesh qanday sha'rciz to'lep beriwi haqqı'nda buyruqtı' sa'wlelendiretug'ı'n hu'jjet.

Transport-ekspeditorlı'q iskerligin a'melge ası'rı'wda qamsı'zlandı'rı'w ayrı'qsha a'hmiyetke iye. Qamsı'zlandı'rı'w processinde qamsı'zlanı'wshı' ha'm qamsı'zlandı'rı'wshı' qatnasadı'. Qamsı'zlandı'rı'w hu'jjetleri qamsı'zlanı'wshı' ha'm qamsı'zlandı'rı'wshı' wortası'ndag'ı' wo'z-ara qatnası'qlardı' sa'wlelendiredi. Qamsı'zlanı'wshı'nı'n' tiykarg'ı' minneti baxı'cı'z ha'diyse payda bolg'anda ju'zege kelgen zi'yandı' qaplaw yesaplanadı'. Qamsı'zlandı'rı'wshı' bolsa qamsı'zlanı'w qa'rejetlerin to'lewi za'ru'r.

Transport-ekspeditorlı'q iskerliginde to'mendegi qamsı'zlanı'w hu'jjetleri qollanı'ladı':

- qamsı'zlandı'rı'w polisi;
- qamsı'zlandı'rı'w sertifikatı';
- qamsı'zlandı'rı'w dag'azası';
- qamsı'zlandı'rı'wshı'nı'n' sshyotı';
- ashı'q kovernot.

Qamsı'zlandı'rı'w polisi – qamsı'zlandı'rı'wshı' beretug'ı'n ha'm du'zilgen sha'rtnama sha'rtlerin tastı'yı'qlawshı' hu'jjet. Wonda qamsı'zlandı'rı'wshı' ma'lim summadag'ı' to'lew yesabı'na qamsı'zlandı'rı'wshı'g'a ta'wekelshilik ha'm baxı'cı'z ha'diyseler payda bolg'anda ju'zege keletug'ı'n zi'yandı' qaplaw minnetin aladı'.

Qamsı'zlandı'rı'w polisinin' to'mendegi tu'rleri bar:

- Reystin' qamsı'zlandı'rı'w polisi;
- Aralas qamsı'zlandı'rı'w polisi;
- Bas polis.

Reystin' qamsı'zlandı'rı'w polisi obektti ma'lim da'wirge

qamsı'zlandı'rı'wda qollanı'ladı'. Wol arnawlı' blankada ra'smiylestiriledi ha'm qamsı'zlandı'rı'w sho'lkemi ha'm qamsı'zlandı'rı'wshı' ya'ki wonı'n' ekspeditorı' imza qoyadı'. Aralas polis bir reyske ya'ki ma'lim bir mu'ddetke qamsı'zlanadı'. Bas polis uzaq mu'ddetke du'ziledi ha'm wonda wonı'n' a'mel qı'lı'w mu'ddeti, ko'lemi ha'm qamsı'zlandı'rı'wshı'nı'n' juwapkerligi, to'lew mu'ddetleri ha'm basqa sha'rtleri ko'rsetiledi.

Qamsı'zlandı'rı'w sertifikatı' – qamsı'zlandı'rı'w sho'lkemi ta'repinen qamsı'zlanı'wshı'g'a beriledi. Wol qamsı'zlanı'w a'melge ası'rı'lg'anlı'g'ı'n ha'm polis berilgenligin tastı'yıqlawshı' hu'jjet. Qamsı'zlandı'rı'w sertifikatı' bas polis penen qamsı'zlang'an bolsa, ma'lim bir ju'kti qamsı'zlandı'rı'wda paydalani'ladı'. Qamsı'zlanı'wshı'nı'n' talabı' boyı'nsha wol qamsı'zlandı'rı'w polisine almastı'rı'lı'wı' mu'mkin.

Qamsı'zlandı'rı'w dag'azası' – qamsı'zlanı'wshı'g'a qamsı'zlandı'rı'wshı' wo'zinin' ha'r bir wo'z aldı'na jiberip atı'rg'an tovarları' haqqı'nda tolı'q mag'lı'wmat beriwi ha'm yeki ta'rep wortası'nda du'zilgen bas polis ya'ki qamsı'zlandı'rı'w sha'rtnaması'nı'n' wolarg'a yengiziliwin ma'lim qı'latug'ı'n hu'jjet.

Transport-ekspeditorlı'q iskerliginde transport quralları'nı'n' roli ayrı'qsha a'hmiyetke iye. Transport quralları' ja'rdeminde eksporter ha'm importer imzalag'an kontraktlar worı'nlanadı'. Eksporter ya'ki importer tovarlardı' belgilengen ma'nzillerge jetkiziwde tu'rli transport quralları'nan – ten'iz transportı', aviatransport, avtomobil ha'm temir jol transportı'nan paydalanadı'. Ha'r qanday isbilermen wolardı'n' yen' arzanı' ha'm sı'patlı'sı'n tan'lawg'a ha'reket qı'ladı'. Biraq bul ba'rqulla a'melge asa bermeydi. Sebebi sonday wo'nimler bar, wolardı' arnawlı' transport quralları'nan paydalang'an halda tası'w mu'mkin. Ma'selen, tez buzı'latug'ı'n awı'l xojalı'g'ı' wo'nimleri (pomidor, qı'yar ha'm t.b.) neft wo'nimleri, tas ko'mir ha'm t.b.

Transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları' arqalı' ju'kti jo'netiw ha'm transport quralları'n tanlawda to'mendegi faktorlar itibarg'a alı'nadı':

- Ju'ktin' tu'ri;
- Aralı'q ha'm ju'kti tası'w marshrutı';
- Waqı'ttı'n' ta'siri;
- Tası'w qa'rejetleri.

Transport quralları'n tanlawda wolar quramı'nı'n jaqsı' ha'm kerı ta'repleri barlı'g'ı'n itibarg'a alı'w za'ru'r (2.2-keste).

2.2-keste

Transport-ekspeditorlı'q iskerligin a'melge ası'rı'wda transport quralları'nı'n wo'zgeshelikleri

q/s	Tu'ri	Abzallı'qları'	Kemshilikleri
1	Ten'iz trans- porti'	- yen' arzan transport quralı'; - ju'k ko'teriw ko'lemi u'lken; - ten'iz jolları'nı'n wo'tkiziw imka'niyatı' sheklenbegen	Ten'iz portları'na shı'g'ı'w imka'niyatları' sheklengen
2	Temir jol trans- porti'	- yen' qa'wipsiz transport quralı'; - avto ha'm avitransporttan arzan; - uzaq (200 kilometrden artı'q) aralı'qqa ju'k tası'w ekonomikalı'q jaqtan abzal; - ju'k ko'tariw ko'lemi u'lken; - ju'k skladqa shekem jetkiziledi; - hawa rayı'na baylanı'slı' emes; - ha'r qı'ylı' tu'rdegi ju'kler tası'ladı'	Ju'kti ma'nzilge jetkizip beriw waqtı' uzaq
3	Avto-mobil trans- porti'	- tikkeley ju'kti alı'wshı'g'a jetkizedi; - tası'w tezligi joqarı'; - avitransportqa salı'stı'rg'anda arzan; - tası'w bir waqı'tta sho'lkemlestiriledi	Hawa rayı'na baylanı'slı'; Qa'wipsizlik da'rejesi to'men; uzaq aralı'qlarg'a qı'mbat
4	Avia-trans-port	- yen' tez transport quralı'; - ju'klerdi saqlaw svpatı' yen' joqarı'; - basqa transport quralları'nda ilajı' bolmag'an ma'nzillerge jetkizip beredi; - joldı' qı'sqartı'radı'	Yen' qı'mbat transport quralı'; mug'darı' sheklengen

Transport quralları'nda ju'k tası'wda wolardı'n' pu'tinligi ha'm wo'z waqtı'nda jetkizip beriwdi ta'miyinlew maqsetinde arnawlı' hu'jjetler menen ra'smiylestiriledi. Transport hu'jjetleri ju'kti tası'wshı' ta'repinen du'ziledi ha'm ju'ktin' tası'w ushı'n qabı'l qı'lı'ng'anlı'gı'n tastı'yı'qlaydı'.

Ten'iz transportı' hu'jjetleri ishinde yen' ko'p qollanı'latug'ı'n hu'jjet konosament esaplanadı'. Konosament – ten'iz transportı' iyesinin' ju'k jo'netiwshige beretug'ı'n ju'kti tası'w ushı'n qabı'l qı'lı'ng'anlı'g'ı'n tastı'yı'qlawshı' hu'jjet. Konosament u'sh tiykarg'ı' wazı'ypanı' worı'nlaydı':

- ten'iz transporti' iyesinin' ju'kti tası'w ushi'n qabi'l qı'lı'ng'anlı'g'ı'n tasti'yı'qlaydı';
- tovardı' belgilengen ma'nzilge tası'p beriw haqqı'ndag'ı' hu'jjeti;
- ten'iz jolı' menen ju'kti tası'w boyı'nsha sha'rtnama du'zilgenligine guwalı'q beredi (2.3-keste):

2.3-keste

Transport-ekspeditorlı'q iskerliginde qollanı'latug'ı'n transport hu'jjetleri

q/s	Transport tu'rleri	Qollanı'latug'ı'n hu'jjetler
1	Ten'iz transportı'	Konosament, shturman til xatı', ju'klew specifikaciyası', ten'iz ju'k xatı', kommerciya dalolatnaması', kommerciya grafigi
2	Temir jol transportı'	Temir jol nakladnoy'; jol vedosa'ykestı'
3	Aviatransport	Avia ju'k xatı'
4	Avtomobil transportı'	Avtotransport ju'k xatı'

Bajı'xana hu'jjetleri tovarlardı'n' bajı'xana shegarası' arqalı' wo'tiwi ushi'n ra'smiylestiriledi. Wolarg'a bajı'xana deklaraciyası', (eksport, import ha'm valyuta licenziyalari'), tovarlardı'n' kelip shı'g'ı'wı' haqqı'ndag'ı' guwaqnama, konsul fakturası', tranzit hu'jjetleri, veterinariya, sanitariya ha'm karantin guwaqnamaları' ha'm basqalar kiredi.

O'zbekistan Respublikası' ishki bazarı'n qorg'aw, respublika territoriyası'na tovar-materiallı'q baylı'qlardı' alı'p kiriw ha'm alı'p shı'g'ı'wda bajı'xana qadag'alawı'n ku'sheyttiriw maqsetinde bajı'xana ju'k deklaraciyası' qollanı'ladi'.

Bajı'xana ju'k deklaraciyası', bajı'xana ra'smiylestiriliwin a'piwayı'lastı'rı'w ha'm tezletiw, sonday-aq, bajı'xana hu'jjetlerin ha'r bir ma'mleket shegarası'nda qayta jazbastan, wo'z-ara tu'sinikli bolı'wı'n ta'miyinlew yag'nı'y wonı' internacionlastı'rı'w ha'm transport-ekspeditorlı'q iskerligi qatnası'wshı'ları' huqı'qları'n qorg'aw maqsetinde toltı'rı'ladi'.

Evropa ma'mleketleri ta'repinen bajı'xana ju'k deklaraciyası'nı'n' tu'rli formalari' islep shı'g'ı'lg'an bolı'p, ha'zirgi forması' bajı'xana sho'lkemi ta'repinen qollaw ushi'n usı'nı's yetilgen ha'm 1988 jı'l 1-yanvardan a'melde qollaw ushi'n kiritilgen.

Baji'xana ju'k deklaraciyası' Transport-ekspeditorlı'q iskerligin ma'mleket ta'repinen ta'rtipke salı'wdı'n' tiykarg'ı' quralları'nan biri sı'patı'nda, ma'mleketimiz g'a'rezsizlikke yerisken jı'ldı'n' da'slepki ayları'nan baslap qollanı'la basladı'.

Baji'xana ju'k deklaraciyası' to'mendegi wazı'ypalardı' worı'nlaydı':

1. Baji'xana organı' eksport ha'm import aylanı'sları' haqqı'nda jeterli mag'lı'wmatqa iye boladı' ha'm baji'xana ju'k deklaraciyası' usı'nı'lmag'ansha tovarlar baji'xana shegarası'nda ra'smiylestiriw ushı'n qabıl qı'lı'nbaydı'.

2. Eksport ha'm import aylanı'sları'nı'n' respublikamı'zda a'mel qı'lı'nı'p atı'rg'an nı'zamlarg'a muwapı'q keliwi qadag'alanadı'. Baji'xana ka'rxanası' belgisinin' qoyı'lı'wı' baji'xana qadag'alawı'nı'n' tamamlang'anlı'g'ı'n bildiredi ha'm baji'xana ju'k deklaraciyası' tovar'g'a berilgen xalı'qaralı'q «pasport» wazı'ypası'n worı'nlaydı'. Sonday-aq, wol sı'rt yel ma'mleketlerinin' baji'xana xı'zmetleri ushı'n huqı'yqı'y ku'shke iye bolg'an hu'jjet yesaplanadı'.

3. Baji'xana ju'k deklaraciyası' eksport ha'm importtı' yesapqa alı'wshı' tiykarg'ı' mag'lı'wmat deregi esaplanadı'. Bul mag'lı'wmatlar tiykarı'nda ekonomika ministrliği ha'm Ma'mleketlik statistika basqarması' Transport-ekspeditorlı'q iskerliginin' ekonomikalı'q ko'rsetkishlerin analiz qı'ladı'.

Baji'xana ju'k deklaraciyası' 6 nusqada, ha'r bir topar tovarlar ushı'n wo'z aldı'na toltı'rı'ladı'. Ha'r bir baji'xana ju'k deklaraciyası'na 33 qosı'msha betlerdi qosı'msha qı'lı'w ha'm wolar arqalı' ha'mmesi bolı'p 99 tu'rdegi tovarlar haqqı'nda mag'lı'wmat beriledi.

Tovardı'n' kelip shı'g'ı'wı'nı'n' ekspertizası' akti tovardı' islep shı'g'arı'wshı'nı'n' talabı' ya'ki iltiması'na muwapı'q usı' tarmaq boyı'nsha juwapker bolg'an tiyisli ma'mleket organları' ta'repinen beriledi. Wonda usı' tovardı'n' tiykarı'n sho'lkemlestiriwshi materiallar, shiykizat ha'm basqa komponentlerdin' quramı' ha'm wonı' tayarlawdag'ı' tiykarg'ı' texnologiyalı'q processler yesaplanadı'. Ekspert wo'z juwmag'ı'nda tovardı'n' haqı'yqattan da usı' ma'mlekette qaysı' maqsetler ushı'n tayarlang'anlı'g'ı'n ko'rsetip o'tedi.

Ekspertiza juwmag'ı'na muwapı'q tovardı'n' kelip shı'g'ı'wı' haqqı'ndag'ı' sertifikat beriledi.

Tovardı'n' kelip shı'g'ı'wı' haqqı'ndag'ı' sertifikat eksporter ma'mleketindegi tiyisli ma'mleket organları' ta'repinen beriledi ha'm wonda usı' tovardı'n' qaysı' ma'mleketten kelip shı'qqanlı'g'ı' tastı'yı'qlanadı'. Bul sertifikat tayarlawshı', islep shı'g'arı'wshı', tovar jiberiwshı, eksporter ya'ki basqa shaxstı'n' deklaraciyası'n da wo'z ishine alı'wı' mu'mkin. Ha'zirgi waqı'tta ma'mleketimizde a'mel qı'lı'nı'p atı'rg'an ta'rtip ha'm qag'ı'ydalarg'a muwapı'q import qı'lı'nı'p atı'rg'an tovarlarg'a usı' hu'jjetti usı'nı'w ma'jbu'r.

Sı'pat sertifikatı' – haqı'yqatta jo'netilgen tovar sı'patı' ha'm wonı'n' kontrakt sha'rtlerine sa'ykes keliwin tastı'yı'qlawshı' guwaqnama yesaplanadı'. Wonda tovardı'n' sı'pat ko'rsetkishleri belgilengen standart ha'm buyı'rtpanı'n' texnikalı'q sha'rtlerine sa'ykes keliwi haqqı'nda xarakter beriledi. Sı'pat haqqı'ndag'ı' sertifikat eksporter ha'm importer ma'mleketindegi tiyisli ma'mleket organları', sho'lkemler ha'm arnawlı' laboratoriyalar ta'repinen beriledi. Sertifikattı' kontrakt sha'rtlerine muwapı'q islep shı'g'arg'an ka'rxana da beriwi mu'mkin.

Veterinariya, sanitariya, fitosanitariya ha'm karantin guwahnamaları'. Eksport qı'lı'nı'p atı'rg'an ma'mlekettin' tiyisli ma'mleket organları' ta'repinen beriledi ha'm wonı'n' jaramlı'lı'g'ı'na kepillik beredi.

Veterinariya guwaqnaması' – eksporter ma'mlekettin' tiyisli ma'mleket organları' ta'repinen beriledi ha'm eksport qı'lı'nı'p atı'rg'an tiri mallar ha'm quslar kesellenbegenligin ya'ki zı'yanlanbag'anlı'g'ı' tastı'yı'qlanadı'. Sonday-aq, wolardı'n' kelip shı'g'ı'wı' haqqı'nda da ha'r qı'yılı' jug'ı'mlı' keselliklerge qarsı' yemlew qı'lı'ng'anlı'g'ı' haqqı'ndag'ı' mag'lı'wmatlar da keltiriledi.

Sanitariya guwaqnaması' – eksporter ma'mlekettin' tiyisli ma'mleket organları' ta'repinen beriledi ha'm wol azı'q-awqat ha'm sharwashı'lı'q wo'nimleri arnawlı' tekseriwden wo'tkenligi ha'm paydalanı'w ushı'n jaramlı' yekenligin tastı'yı'qlaydı'.

Fitosanitariya guwaqnaması – eksporter ma'mleketin tiyisli ma'mleket organları ta'repinen beriledi ha'm miyweler, palı'z yeginleri ha'm basqalardı'n arnawlı tekseriwden wo'tkenligi ha'm woları'n paydalanı'w ushı'n jaramlı yekenligi tastıyqlanadı'. Sonday-aq, wolar ha'r qı'yılı' infekciyalarg'a qarsı da'rilengen bolsa, bul haqqı'nda da mag'lı'wmatlar keltiriledi.

Karantin guwaqnaması – yeksport qı'lı'nı'p atı'rg'an ma'mleketin karantin ha'm wo'simliklerdi qorg'aw boyı'nsha ra'smiy ma'mleket organları ta'repinen beriledi. Wonda eksport qı'lı'nı'p atı'rg'an wo'nimler ha'r qı'yılı' zı'yankeslerden za'ha'rlenbegen, kesellenbegen ha'm wolar bul kesellikler boyı'nsha karantin qı'lı'nbag'an rayonlarda jetistirilgenligi tasti'yı'qlanadı'.

Transport-ekspeditorlı'q xızmetin qadag'alawda sha'rtnama pasportı ayrı'qsha a'hmiyetke iye. Wol barlı'q eksport ha'm import aylanı'sları boyı'nsha du'zilgen sha'rtnamalardı' qadag'alaw ushı'n zarur mag'lı'wmatlardı' wo'zinde sa'wlelendiretug'ı'n hu'jjet. Sha'rtnama pasportı' kommerciyalı'q bankte wonı'n' kontrakt sha'rtleri ha'm ni'zamshılı'qta belgilengen ta'rtiplerge sa'ykes keliwi tekseriledi. Wol tovarlardı' eksportqa jiberiwde baji'xana ra'smiylestiriwin a'melge ası'rı'wda za'ru'r. Sha'rtnama pasportı' yeki nusqada du'ziledi. Bir nusqası' baji'xanag'a ha'm wonı'n' yekinshi nusqası' kommerciyalı'q bankke tapsı'rı'ladı'.

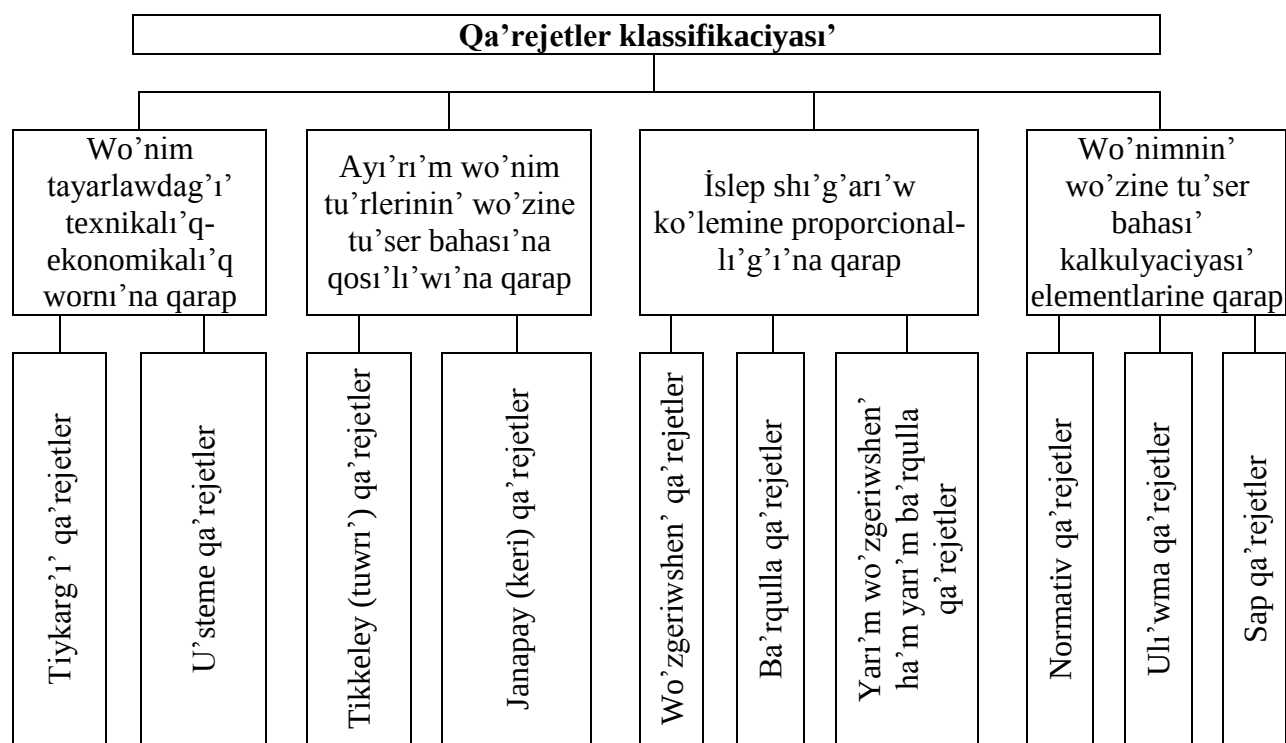
Bunday da'slepki xu'jjetler ha'reketi menen transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları'nı'n' da'slepki yesabı' ra'smiylestiriledi.

2.2. Transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları'nda islep shı'g'arı'w qa'rejetleri yesabı'n sho'lkemlestiriw ha'm jetilistiriw

Ekonomikanı' modernizaciyalaw sharayatı'nda qa'rejetlerdi na'tiyjeli basqarı'w ushı'n optimal basqarı'w qararları'n qabıl qı'lı'w talap qı'lı'nadı'. Bunda ka'rxananı'n'g basshı' ha'm qa'niygeleri qa'rejetler haqqı'nda mag'lı'wmatlarga iye bolı'wları' sha'rt.

Optimal basqari'w qararlari'n qabi'l qil'iw ushi'n za'ru'r mag'li'wmatlardi' qaliplestiriwde ha'r bir tarmaqtı'n' ha'm wonda xı'zmet ju'ritip atı'rg'an ka'rxanalardı'n' wo'zine ta'n wo'zgesheliklerin itibarg'a alg'an halda qa'rejetler yesabi'n sho'lkemlestiriw lazı'm. Bul wo'z na'wbetinde qa'rejetler haqqı'nda mag'li'wmatlardı' qaliplestiredi.

Xojalı'q ju'ritiwshi subektler sı'yaqlı' transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları' qa'rejetlerin tuwrı' rejelestiriwde yesapqa alı'w maqsetinde to'mendegishe klassifikaciyalaw mu'mkin: (2.2-sı'zı'lma)

2.2-sı'zı'lma. Transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları' qa'rejetlerinin' klassifikaciyası'

Lekin ha'zirgi ku'ndegi a'meliyatta transport-ekspeditorlı'q iskerligi qa'rejetlerin yesapqa alı'wda qollanı'lı'p atı'rg'an buxgalteriya yesabı' usı'lları' qa'rejetler haqqı'nda ulı'wma mag'li'wmatlardı' alı'w imka'nin beredi. Solay yetip, transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları'nda yesabat da'wiri qa'rejetlerinin' anı'q yesabi'n ju'ritiw ha'm wolardı' qa'rejet sı'patı'nda ta'n alı'w ushi'n buxgalteriya yesabı'nı'n' sa'ykes keliwi ha'm yesaplaw principiari talabları' tiykari'nda yesapqa alı'w ha'm xı'zmet wo'zgesheliklerin itibarg'a alg'an halda klassifikaciyalaw lazı'm.

Bu'gingi ku'nde tiykarg'ı' mashqala ta'n alı'ng'an da'ramatqa sa'ykes

qa'rejet summası'n anı'qlaw menen baylanı'slı'. Sebebi a'meldegi buxgalteriya yesabı' bul da'ramatlar ushı'n jumsalǵ'an qa'rejetlerdi anı'q esaplaw imka'niyatı'na iye emes. Sebebi 2010 schyottı'n' debet ta'repinde jı'ynalg'an qa'rejetlerdi u'sh bo'limge bo'liw mu'mkin.

Birinshi bo'limi tamamlanbag'an jumı's ha'm xı'zmetler ushı'n jumsalǵ'an qa'rejetler, yag'nı'y ay bası'na bolg'an tamamlanbag'an islep shı'g'arı'w qa'rejetleri, yekinshi bo'limi yesabat da'wirinde worı'nlang'an jumı's ha'm xı'zmetler ushı'n jumsalǵ'an qa'rejetler ha'm u'shinshi bo'imi yesabat da'wiri aqı'rı'na buyı'rtpashı'larg'a tapsı'rı'lmag'an jumı's ha'm xı'zmetler ushı'n jumsalǵ'an qa'rejetler, yag'nı'y ay aqı'rı'na tamamlanbag'an jumı's ha'm xı'zmetler qa'rejetleri.

Sonı'n' ushı'n yesabat da'wirinde tamamlanbag'an jumı's ha'm xı'zmetler tamamlanı'wı' lazı'm ha'm wolar tapsı'rı'lg'annan son' da'ramatlar ta'n alı'nadı' ha'mde wog'an sa'ykes qa'rejetler yesaptan wo'shiriledi. Sonday-aq, yesabat da'wiri ishinde ko'rsetiletug'ı'n jumı's ha'm xı'zmetler ushı'n jumsalǵ'an qa'rejetler yekige bo'linedi. Bir bo'limi worı'nlang'an jumı's ha'm xı'zmetlerdin' wo'zine tu'ser bahası'na alı'p barı'ladı'. Qalg'an bo'limi bolsa ay aqı'rı'na «Tamamlanbag'an jumı's ha'm xı'zmetler qa'rejetleri» sı'patı'nda 2010 scheti'nı'n' debet ta'repinde qaladı'. Ha'zir a'meliyatta transport-yekspeditorlı'q ka'rxanaları' da'ramatlarg'a sa'ykes qa'rejetlerdi anı'qlawda smetadag'ı' da'ramatlar ha'm qa'rejetlerge tiykarlanadı'. Bunda yegerde 100 swmlı'q xı'zmetke 80 swmlı'q qa'rejet jumsaw belgilengen bolsa, wog'an tiykari'nan ta'n alı'ng'an da'ramat summası'na sa'ykes qa'rejet summası' anı'qlanadı' ha'm wol 9130 sshyottı'n' debeti ha'm 2010 sshyottı'n' kreditinde sa'wlelendiriledi.

Dt 9130

Kt 2010 summa

Qa'rejetler quramı' ha'm wolarg'a ta'sir yetiwshi faktorlar ju'kti belgilengen worı'ng'a jetkiziw boyı'nsha du'zilgen sha'rtnamanı' worı'nlaw

qa'rejetlerine ta'sir qiladi'. Sebebi da'ramat xizmetti wori'nlanbag'ani' ushi'n to'lenedi. Soni'n' ushi'n da qa'rejetler sha'rtnamalar boyi'nsha wo'z aldi'na ju'ritiliwi lazim.

Pikirimizshe, qa'rejetler yesabi'n to'mendegi bag'darlar boyi'nsha ju'ritiw maqsetke muwapi'q:

- avtobrigadalar boyi'nsha qa'rejetler yesabi'n sho'lkemlestiriw;
- ju'k avtomobilleri markalari' boyi'nsha qa'rejetler yesabi'n sho'lkemlestiriw;
- marshrutlar boyi'nsha qa'rejetler yesabi'n sho'lkemlestiriw;
- sha'rtnamalar boyi'nsha qa'rejetler yesabi'n sho'lkemlestiriw.

Qa'rejetler yesabi'n joqari'dag'i' to'rt bag'dar boyi'nsha ju'ritiw ju'klerdi tasi'wg'a jumsalip atirg'an qa'rejetlerdin' na'tiyjeliligi ha'm maqsetke muwapi'qlil'ig'ina baha beriw ushi'n zarur. Biraq bul buxgalteriya yesabi'ni'n' jumis ko'leminin' asi'wi'na ta'sir qilmayma, degen soraw tuwili'wi' mu'mkin.

Pikirimizshe, qa'rejetler yesabi'n sho'lkemlestiriw zarur, bunda wondag'i' mag'li'wmatlar basqari'w qararlari'n qabıl qilı'wda paydali' bolı'wı', yekinshiden, alıng'an mag'li'wmatlar biri-birin toltırı'p barı'wı', u'shinshiden, wolardı'n' na'tiyjeligine baha beriw imka'niyatı'ni'n' jaratılı'wı', to'rtinshiden, mag'li'wmatlardı'n' qayta jazı'lmawı' ha'm beshinshiden, yesap-kitaplardı'n' a'piwayı' bolı'wı'na yerisiw lazim.

Usi'ni's qilı'ni'p atirg'an yesabatlar bul mag'li'wmatlar tiykari'nda buyı'rtpanı' wori'nlawdan alıng'an da'ramat ha'm wonı' wori'nlawg'a jumsal'g'an qa'rejet haqqı'nda anı'q mag'li'wmat alı'w imka'nin beredi. Na'tiyjede bul mag'li'wmatlar tiykari'nda buyı'rtpanı' wori'nlawg'a jumsal'g'an ja'mi qa'rejet ha'm da'ramat anı'qlann'annan son' wolarg'a to'mendegi buxgalteriya provodkası' du'ziledi:

Dt 9130 «Satılg'an xizmettin' wo'zine tu'ser bahası'» schyoti'

Kt 2010 «Tiykarg'i' wo'ndiris» schyoti'

Dt 4010 «Alı'natug'i'n schetlar» schyoti'

Kt 9030 «Worı'nlang'an jumi's ha'm ko'rsetilgen xı'zmetlerden alı'natug'ı'n da'ramatlar» schyotı'

Yekinshi buxgalteriya provodkası' ko'rsetilgen xı'zmetlerden alı'ng'an da'ramat summası' ta'n alı'ng'anda, yag'nı'y buyı'rtplashı' tiyisli hu'jjetlerge xı'zmet qabı'l qı'lı'ng'anlı'g'ı' haqqı'nda imza shekkennen son' du'ziledi.

Birinshi provodka bolsa wonnan keyin a'melge ası'rı'ladı'. 2010 schyottı'n' debet qaldı'g'ı' bolsa worı'nlang'an jumi's ha'm ko'rsetilgen xı'zmetler boyı'nsha tamamlanbag'an islep shı'g'arı'w qa'rejetleri summası'n ko'rsetedi. Xı'zmet tu'rlerin ori'nlaw texnologiyası'n u'yreniw wolardı'n' tu'rli usı'llarda worı'nlanı'p atı'rg'anlı'g'ı' ha'mde wolarg'a jumsalı'p atı'rg'an qa'rejetler ko'lemi ha'm quramı'nı'n' ha'r qı'yılı'lı'g'ı'n ko'rsetpekte. Ju'klerdi belgilengen worı'nlarg'a jetkizip beriw wo'zinin' transportı' jetispegen, qolay marshrutlar bolmag'an ha'm basqa sharayatlar bolmag'anda to'mendegi usı'llarda a'melge ası'rı'ladı':

- ju'klrdi temir jol transportı'nda jetkizip beriw;
- ju'klerdi avtomobil transportı'nda jetkizip beriw;
- ju'klerdi hawa transportı'nda jetkizip beriw;
- ju'klerdi suw transportı'nda jetkizip beriw;
- ju'klerdi aralas transport quralları'nda jetkizip beriw.

Joqarı'dag'ı'lardan ko'rinip turg'anı'nday, ju'klerdi belgilengen worı'nlarg'a jetkizip beriw tu'rli transport quralları'nda a'melge ası'rı'lg'anda wolardı'n' xı'zmetine to'lenetug'ı'n haqı' (qa'rejetler) da ha'r qı'yılı' boladı'. Sonı'n' ushı'n da wolarg'a jumsalı'p atı'rg'an qa'rejetler yesapqa alı'nı'wı' za'ru'r, bunda to'mendegi faktorlardı'n' a'melge ası'rılı'lı'w imka'niyatı' ta'miyinleniwi lazı'm:

- ha'r bir xı'zmet tu'rine jumsalı'p atı'rg'an qa'rejetler ha'm wolardı'n' quramı' haqqı'nda mag'lı'wmatlar alı'w;

- ha'r bir xı'zmet tu'rin tu'rli usı'llarda worı'nlang'anda, wolardı' worı'nlawg'a jumsalg'an qa'rejetlerdi wo'z aldı'na yesapqa alı'wdı'

sho'lkemlestiriw.

Bul yeki ko'rsetkish bir-biri menen baylanı'sqan bolı'p, yekinshi ko'rsetkishtin' ji'yi'ndı'sı' birinshi ko'rsetkishke ten' boladı'. Birinshi ko'rsetkish bir xı'zmet tu'rine qansha qa'rejet jumsalǵ'anlı'ǵı' haqqı'nda mag'lı'wmat berse, yekinshi ko'rsetkish wog'an xı'zmet tu'ri tu'rli usı'llarda worı'nlang'anda wolardı'n' ha'r birine qansha qa'rejet jumsalǵ'anlı'ǵı' haqqı'ndag'ı' mag'lı'wmatlardı' alı'w imka'nin beredi.

Transport-ekspeditorlı'q iskerliginin' xı'zmet tu'rlerin worı'nlaw usı'lları' boyı'nsha anı'q ha'm mag'lı'wmatlardı' buxgalteriya yesabı'nda qa'liplestiriw ushı'n 2010 «Tiykarg'ı' wo'ndiris» schyotı'nda to'mendegi sub schyotlardı' ashı'w maqsetke muwapı'q dep yesaplaymız:

2011 «Ju'klerdi temir jol transportı'nda jetkizip beriw qa'rejetleri»;

2012 «Ju'klerdi avtomobil transportı'nda jetkizip beriw qa'rejetleri»;

2013 «Ju'klerdi hawa transportı'nda jetkizip beriw qa'rejetleri»;

2014 «Ju'klerdi suw transportı'nda jetkizip beriw qa'rejetleri»;

2018 «Aralas transport quralları'nda jetkizip beriw qa'rejetleri».

Tu'rli usı'llarda tu'rli xı'zmet tu'rlerin worı'nlaw qa'rejetleri haqqı'nda anı'q mag'lı'wmatlarg'a iye bolı'w ushı'n 2010 «Tiykarg'ı' o'ndiris» schyotı'ndag'ı' ha'r bir schyotqa xı'zmet tu'rleri boyı'nsha sa'ykes ra'wishte to'mendegi analitik schyotlardı' ashı'w maqsetke muwapı'q:

- «Ju'klerdi belgilengen ma'nzillerge jetkizip beriw qa'rejetleri»;
- «Ju'klerdi baji'xana territoriyası'nda ra'smiylestiriw qa'rejetleri»;
- «Ju'klerdi qarı'ydarlar ha'm buyı'rtpashı'larg'a tapsı'rı'w qa'rejetleri»;
- «Ju'klerdi qamsı'zlandı'rı'w qa'rejetleri»;
- «Logistika xı'zmeti qa'rejetleri»;
- «Wo'z aldı'na buyı'rtpalar boyı'nsha marketing xı'zmeti qa'rejetleri»;
- «Basqa xı'zmet tu'rleri qa'rejetleri».

Analitik schëtlerdi'n' bunday ta'rtipte sho'lkemlestiriliwi bir xı'zmet tu'rlerin tu'rli usı'llarda worı'nlanı'wı' ushı'n wolarg'a jumsalı'p atı'rg'an

qa'rejetler haqqı'ndag'ı' mag'lı'wmatlardı' buxgalteriya yesabı'nı'n' tiyisli schyotları'nda qa'liplesiwin ta'miyinleydi. Buxgalteriya yesabı'n bunday sho'lkemlestiriw transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları' basshı' ha'm qa'niygelerin ju'klerdi qaysı' usı'llarda jetkizip beriw ka'rxana ushı'n ekonomikalı'q jaqtan qolay ha'm na'tiyjeli ekenligin anı'qlawg'a za'ru'r mag'lı'wmatlar menen ta'miyinleydi.

Transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları'nda qa'rejetler yesabı'ndag'ı' bir topar mashqalalar ulı'wma islep shı'g'arı'w qa'rejetleri yesabı' ha'm wolardı' bo'listiriw menen baylanı'slı'.

Sebebi ulı'wma islep shı'g'arı'w qa'rejetleri ha'm wolardı'n' quramı' transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları'nda wo'zine ta'n wo'zgesheliklerge iye. Buxgalteriya yesabı'n ta'rtipke salı'wshı' huqı'yqı'y ha'm normativ hu'jjetlerde, sonı'n' ishinde, 21-BEMS da transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları'nı'n' wo'zine ta'n wo'zgeshelikleri itibarg'a alı'nbag'an.

Transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları'nda ulı'wma islep shı'g'arı'w qa'rejetleri tikkeley xı'zmet ko'rsetiw processii menen baylanı'slı' bolı'p, wol tiykari'nan ju'klerdi belgilengen ma'nzillerge jetkizip beriw ha'm basqa xı'zmet tu'rlerin worı'nlawda ba'nt bolg'an qa'niyge ha'm xı'zmetkerler xı'zmeti menen baylanı'slı' boladı'. Transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları' basshı' ha'm qa'niygelerinin' ka'rxanani' basqarı'w, ulı'wma xı'zmetin saqlaw menen baylanı'slı' bolg'an qa'rejetleri basqa ka'rxanalardag'ı' sı'yaqlı' 9410 «Satı'w qa'rejetleri», 9420 «Administrativlik qa'rejetler», 9430 «Basqa operacion qa'rejetler» schyotları'nda esapqa alı'nadı'. Bul qa'rejetler ulı'wma xarakterge iye bolı'p, anı'q bir xı'zmet tu'ri menen baylanı'slı' bolmag'anlı'g'ı' ushı'n bul schëtlerde yesapqa alı'nadı'. 2500 «Ulı'wma islep shı'g'arı'w qa'rejetleri»n yesapqa alı'wshı' schyotlarda qa'rejetler yesapqa alı'nadı', bul qa'rejetler xı'zmetlerdi ko'rsetiw menen tikkeley baylanı'slı' boladı'. Wolar bir neshe xı'zmet tu'rlerin worı'nlaw menen baylanı'slı' bolı'wı' mu'mkin.

Transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları'nı'n'g ulı'wma islep shı'g'arı'w

qa'rejetleri quramı'n u'yreniw, wolardı' tiykari'nan u'sh toparg'a bo'liw za'ru'rlogin ko'rsetpekte.

Birinshi toparg'a u'zliksiz ju'zege keletug'i'n qa'rejetler, yekinshi toparg'a u'zlikli, lekin ma'lim bir da'wirlerde ju'zege keletug'i'n qa'rejetler ha'm u'shinshi toparda ma'lim bir xizmet tu'rlerin wori'nlawda ju'zege keletug'i'n uli'wma islep shi'g'ari'w qa'rejetlerin kiritiw mu'mkin.

Pikirimizshe, bul toparlarg'a kiriwshi qa'rejetler yesabi'n sa'ykes ra'wishte to'mendegi sub sshyotlarda ju'ritiw maqsetke muwapı'q:

2510 «U'zliksiz ju'zege keletug'i'n uli'wma islep shi'g'ari'w qa'rejetleri»;

2520 «U'zlikli, da'wirli uli'wma islep shi'g'ari'w qa'rejetleri»;

2530 «Waqti'nsha, ma'wsimli uli'wma islep shi'g'ari'w qa'rejetleri».

Bul qa'rejetler bir xizmet tu'rin jolg'a qoyı'w ha'm wonı'n' tabı'slı' a'melge ası'rı'lı'wı'n ta'miyinlewi ushi'n transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları' bul processti ba'rqulla qadag'alaydı'. Bunday xizmet tu'rleri arnawlı' ju'klerdi ma'nzilge jetkizip beriw processinde de ju'zege keledi. Bul ilajlardı' a'melge ası'rı'w ushi'n jumsalg'an qa'rejetler xizmet ko'rsetiw processinde wori'nlang'an buyı'rtpalar wortası'nda bo'listiriliwi lazı'm. Sonı'n' ushi'n, bul qa'rejetler 2530 schyotta esapqa alı'nadı'.

2500 «Uli'wma islep shi'g'ari'w qa'rejetleri» sshyoti'ndagı' qa'rejetlerdi bo'listiriw obektleri sı'patı'nda transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları' wori'nlaytug'i'n buyı'rtpalardı' belgilew maqsetke muwapı'q. Sebebi uli'wma islep shi'g'ari'w qa'rejetleri buyı'rtpalardı' wori'nlaw processı menen baylanı'slı' bolı'p, wolardı'n' wo'zine tu'ser bahası'nda wo'z sa'wleleniwin tabı'wı' lazı'm.

Pikirimizshe, transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları'nı'n' barlı'q uli'wma islep shi'g'ari'w qa'rejetleri qaysı' sshyotta yesapqa alı'nı'wı'na qaramastan, buyı'rtpalardı' wori'nlaw menen baylanı'slı'. Sonı'n' ushi'n wolardı' bo'listiriwde buyı'rtpanı' wori'nlaw ushi'n jumsalg'an tuwrı' qa'rejetler bahası' ha'm buyı'rtpadagı' ju'kler bahası'nı'n' salmagı'na tiykarlanı'wı' lazı'm.

Buni'n' ushi'n ju'k bahasi'na jumsal'g'an tuwri' qa'rejetler qosi'ladi' ha'm wolardi'n' uli'wma bahasi'ndag'i' salmag'i' tabi'ladi'. Bul salmaqqa tiykari'nan ha'r bir sshyottag'i' uli'wma islep shi'g'ari'w qa'rejetleri bo'listiriledi.

Uli'wma islep shi'g'ari'w qa'rejetlerin bo'listiriwde bul usi'llardi'n' qollani'li'wı' menen jumsal'g'an qa'rejetlerdin' bahalı'lı'g'i'n, wolardi' ma'nzillerge jetkiziw processlerinin' bahalı'lı'g'i' menen ta'miyinlenedi.

2.3. Transport-ekspeditorlı'q ka'rxanalarında da'ramatlar yesabi'n sho'lkemlestiriw ha'm jetilistiriw

Transport-ekspeditorlı'q ka'rxanalarining tiykarg'i' xizmeti da'ramatları' buyi'rtpashi'lardin' ju'klerin belgilengen worinlarg'a jetkerip beriwden alı'nadi'. Biraq, ju'klerdi belgilengan worinlarg'a jetkerip beriw xizmeti da'wirinde transport-ekspeditorlı'q ka'rxanalar wo'z buyi'rtpashi'larina qosimsha xizmet tu'rlerin ko'rsetiwi za'ru'r boladi' ha'm wolardanda da'ramatlar aladi. Bunday xizmet tu'rleri sipatında ju'klerdi baji'xana aymag'ında qamsizlandiriw ha'mde ju'klerdi qari'ydarlarg'a mol jetkizip beriwshi atinan tapsiriw siyaqli xizmetler kiredi. Eger transport-ekspeditorlı'q ka'rxanasi tek ju'klerdi jetkizip beriw wazi'ypasin wo'z moynina alg'an bolsa, qalg'an xizmet tu'rleri ju'k iyesi ya'ki basqa xizmet ko'rsetiwshi firmalar ta'repinen a'melge asiriliadi. Bunday jag'dayda transport-ekspeditorlı'q ka'rxanalarinin' xizmet ko'rsetiwden alatug'i'n da'ramatları' u'sh tu'rli jag'dayda sa'wlelendiriledi.

Birinshi jag'dayda barlı'q ko'rsetilgen xizmetlerden alı'ng'an da'ramatlar bir da'ramat statyasında, yag'ni'y buyi'rtpashi'larg'a ko'rsetilgen xizmetlerden alı'ng'an da'ramat si'patında yesapqa alı'nadi'.

Yekinshi jag'dayda bolsa, ko'rsetilgan xizmet tu'rlerinin' ha'r birinen alı'ng'an da'ramat sipatında ayriqsha sa'wlelendiriledi.

U'shinshi jag'dayda transport-ekspeditorlı'q ka'rxanasi' tek ju'kti jetkizip

bergenligi ushi'n ju'k tasi'wdan ali'ng'an da'ramat sipatinda yesapqa ali'nadi'.

Sonday-aq transport-ekspeditorli'q ka'rxanalari' wo'zinin' tiykarg'i' funkciyasi'n wori'nlaw, yag'ni'y ju'kti belgilengen woring'a jetkizip beriwi mu'mkin. Qalg'an x1'zmet turlerin basqa shet-el firmalari a'melge asiradi. Biraq bunday jag'dayda buyi'rtpashi' bolip tovar jiberiwshi yemes, ba'lkim transport-ekspeditorli'q ka'rxanasi' yesaplanadi ha'm bunday huquqti wog'an tovar jiberiwshi beredi. Bul jumislardi islegeni ushi'n transport-ekspeditorli'q ka'rxanasi' quralshi' sipatinda haqi' aladi'.

Transport-ekspeditorli'q ka'rxanasi' mu'lk iyesi atinan jumis ko'riwshi ushi'n buyi'rtpashi' x1'zmet tu'rlerine to'lenetug'in haqi haqqi'nda toliq mag'li'wmatqa iye boliw' lazim. Bul transport-ekspeditorli'q ka'rxanalari' menen buyi'rtpashi' wortasindag'i wo'z-ara isenimdi bekkemleydi ha'm sheriklikti ku'sheyttiredi.

Joqari'dag'i'lardan ko'rinip turg'aninday, transport-ekspeditorli'q ka'rxanalari' ko'rsetken x1'zmetlerinen ali'natug'in da'ramatlardi ha'r tu'rli usi'lda tali'qlaw mu'mkin. Biraq bizge belgili, ha'r bir ko'rsetilgen x1'zmet tu'rinen ali'ng'an da'ramatlar ushi'n a'lbette, qa'rejetler qilinadi.

X1'zmet ko'rsetiwden ali'ng'an barli'q mag'li'wmatlardi bir statyada sa'wlelendiriliwi, wo'z gezeginde transport-ekspeditorli'q ka'rxanalari' da'ramatlarini' du'zlisi haqqi'ndag'i' mag'luwmatlardin' tekserliwine ali'p keledi. Usinin' menen birgelikte ha'r bir x1'zmet tu'rinin' wo'zine tu'ser bahasi' ha'm wonnan ali'natug'in da'ramat ko'lemi haqqi'ndag'i' mag'luwmatlardi' ali'w imka'niyati'n sheklep qoyadi'. Bul wo'z gezeginde transport-ekspeditorli'q ka'rxanasi' ushi'n qaysi' x1'zmet tu'rleri na'tiyjeli yekenligin ani'qlaw imka'ni'n bermeydi'.

Sonday-aq, bazi' x1'zmet tu'rlerin wori'nlawda transport-ekspeditorli'q ka'rxanasina saliq'lar, to'lewlir ha'm jiyimlar boyi'nsha qolayli'qlar berilgan bolsa, wolardi' ayi'qsha yesapqa ali'w ha'mde wolar boyi'nsha to'lemlerdin' aniqli'g'i'n ta'minlew imka'niyati' bolmaydi'. Wolardin' barli'g'i' transport-

ekspeditorli'q ka'rxanalari' da'ramatlari'n klassifikaciyalaw ha'm ha'r birin ayri'qsha yesapqa ali'w ma'jbu'riyati'n keltirip shig'aradi.

Pikirimizshe, transport-ekspeditorli'q ka'rxanalri' xizmetinen ali'natug'i'n da'ramatlardi tu'rli' belgiler boyi'nsha ha'm yen' basli'si', da'ramatlardin' tu'rleri boyi'nsha klassifikaciyalaw maqsetke muwapi'q:

- ju'klerdi belgilengen woring'a jetkerip beriwden ali'ng'an da'ramatlar;
- ju'klerndi qari'yardar ha'm buyi'rtpashi'larg'a tapsiriwdan aling'an da'ramatlar;
- basqa xizmet tu'rlerin ko'rsetiwden (baji'xana saliq'lari', ji'yi'mlar, to'lemler, ju'klerdi qamsi'zlandi'ri'w, logistika xizmeti, marketing ha'm reklama xizmetleri, shet-yellik qari'yardarlar menen ushrasi'wlar sho'lkemlestiriw qi'li'w ha'm t.b.) ali'ng'an da'ramatlar (2.5-keste):

2.5-keste

2010-2014 ji'llar boyi'nsha transport-ekspeditorli'q ka'rxanasi' da'ramatlari' tu'rleri ha'm salmag'i

t/r	Da'ramatlardin' tu'rleri	2010 j.		2011 j.		2012j.		2013 j.		2014 j.	
		summasi, ml.n swm	salmog'i, payi'z	summasi, ml.n swm	salmog'i, payi'z	summasi, ml.n swm	salmog'i, payi'z	summasi, ml.n swm	salmog'i, payi'z	summasi, ml.n swm	salmog'i, payi'z
1	Ju'klerdi ma'nzilge jetkizip beriwden ali'ng'an da'ramatlar	50,6	53,6	54,7	53,7	58,6	51,3	62,2	51,2	65,4	50,8
2	Baji'xana xizmetinen ali'ng'an da'ramatlar	0,2	0,2	0,6	0,6	0,8	0,7	1,1	0,9	1,3	1,0
3	Qari'yardar ha'm buyi'rtpashi'larg'a tapsi'ri'wdan ali'ng'an da'ramatlar	38,7	41,0	41,5	40,7	47,9	42,0	51,1	42,1	54,3	42,2
4	Basqa xizmet tu'rlerin ko'rsetiwden ali'ng'an da'ramatlar	4,9	5,2	5,1	5,0	6,8	6,0	7,0	5,8	7,6	5,9
	Ja'mi da'ramatlar	94,4	100	101,9	100	114,1	100	121,4	100	128,6	100

Transport-ekspeditorli'q ka'rxanalari' da'ramatlari'ni'n' tu'rleri joqari'da keltirilgen da'ramat tu'rlerinen ko'p ya'ki w'ozi bolı'wı' ha'm mu'mkin. Bul a'lbette, transport-ekspeditorli'q ka'rxanalari' xizmetinin' rawajlanı'wı' ha'm wonı'n' qaniygelerinin' mamali'qlari'na ha'm baylanı'slı'.

Transport-ekspeditorli'q ka'rxanasi' da'ramatlari'nin' tu'rlari boyi'nsha

klassifikatsiyalari'ni' xizmatining' qaysi tur'leri na'tijeli ekanligin bahalaw imkaniyatini beradi. Biraq transport-ekspeditorlik' ka'rxanasi' da'ramatlari'n tur'li bahalari' boyi'nsha klassifikatsiyalaw ha'm mumkin ha'm wolar da'ramatlar haqqi'nda toliq mag'lumatlarni formalandiriw imkaniyatini yaratadi' (2.6-keste):

2.6-keste

Transport-ekspeditorlik' xizmati da'ramatlari'nin' klassifikatsiyalari'ni'⁶

t/r	Da'ramatlarni klassifikatsiyalaw bahalari'	Da'ramatlarning klassifikatsiyalanishi
1	Xizmat tur'lerining' tiykarg'i' xizmatidagi wotri'ng'a qarap	- tiykarg'i'; - qosi'msha.
2	Transport-ekspeditorlik' xizmatine baylanisli'lig'ina qarap	- transport-ekspeditorlik' xizmati menen baylanisli' bolgan; - baylanisli' bolmagan.
3	Da'ramatlarning' kelip shig'i'w bag'darlari'na qarap	- avtobrigadalar; - avtotransport tur'leri; - marshrutlar; - shartnamalar boyi'nsha.
4	Paydalani'latug'in transport qurallarining' kimga tiyisligine qarap	- wozine teyisli; - basqa xojalik' ju'ritiwshi subektlerge teyisli.
5	Paydalani'latug'i'n transport qurallarining' tur'lerine qarap	- avtotransport; - temirjol transporti'; - suw transporti'; - hawa transporti'.

Da'ramatlarni' xizmat tur'lerining' tiykarg'i' xizmatining' wotri'na qarap klassifikatsiyalari'ni' da'ramatini' qaysi' bo'limi tiykarg'i' xizmatdan qanshasi' qosi'msha xizmatdan alini'wi' haqqi'nda mag'lumat berip, xizmatning' qaysi tur'leri na'tijeli joqari' yekunligin ko'rsatedi.

Transport-ekspeditorlik' xizmatine baylanisli'lig'ina qarap da'ramatlarning' klassifikatsiyalari'ni' tiykarg'i' xizmat, shunday-aq, basqa xizmat tur'leri – logistika, marketing, reklama ha'm basqa xizmat tur'lerining' alinatug'in da'ramatlar ha'mde wolarini' dawam yettiriw ha'm rawajlandirir'w maqsatke muvopliqlig'i' ma'selesin sheshiw ushuni' za'ru'r mag'lumatlarni beradi.

Transport-ekspeditorlı'q ka'rxanalari' da'ramatlari'n tiykarg'i' islep tabi'wshi'lar avtobrigadalar bolı'p, wolardin' xizmeti da'ramatlardi islep tabi'wdin' baslang'ish ha'mde tiykarg'i' tayansh ju'regi yesaplanadi'.

Da'ramatlar ko'lemge avtotransport tu'rleri wo'zgeshelikleri ha'm baylanı'slı', sebebi wolardin' ju'k ko'teriw normasi' ha'm tezligi bir-birinen parq qi'ladi'. Sonday-aq, marshrutlar ha'm da'ramatlar ko'lemine sezilerli ta'sir qi'ladi'. Da'ramatlar yesabi'n avtotransport tu'rleri ha'm marshrutlar boyı'nsha sho'lkemlestiriw qiliw da'ramatlar ko'lemine unamli' ha'm unamsiz ta'sir ko'rsetip atirg'an faktorlar haqqı'nda za'ru'r mag'luwmatlardi' formalantiradi.

Aytip wo'tilgenindey, transport-ekspeditorlı'q ka'rxanalari' wo'z xizmetlerin sha'rtnamalar tiykarında a'melge asi'rar yekenler, pikirimizshe, ka'rxana da'ramatlari'n sha'rtnamalar boyı'nsha klassifikaciyalaw ha'm yesapqa alı'w, du'zilgen ha'r bir sha'rtnamanı'n' qansha na'tiyje bergenligi haqqı'nda mag'luwmatlar menen ta'miynleydi.

Ju'klerdi belgilengan worinlarg'a jetkizip beriwde wo'zine tiyisli ya'ki basqa xojalı'q ju'ritiwshi subektlerdin' transport qurallarınan paydalaniladi'. Transport-ekspeditorlı'q ka'rxanalarinin' wo'zine teyisli transport qurallari' tiykarınan avtomashinalar yesaplanadi'. Buyı'rtpalardin' ko'lemi, worı'nlaw mu'ddeti ha'mde ju'klerdin' wo'zine ta'n wo'zgesheliklerinen kelip shı'qqan halda tu'rli transport qurallarınan – temir jol, suw ha'm hawa transportınan ha'm paydalani'ladi'. Sonı'n' ushı'n ha'm alı'ng'an da'ramatlardi ju'klerdi belgilengen wornilarg'a jetkizip beriwde paydalanilatug'i'n transport qurallarinin' tu'rleri boyı'nsha ha'm klassifikaciyalaw ha'm yesapqa alı'w usı'nı's qilinbaqta. Bul qaysi' transport quralı'ni'n' qaysi' ju'klerdi tasi'wda na'tiyjeli yekenligi haqqı'nda mag'luwmatlardi formalanti'radi'.

Transport-ekspeditorlı'q ka'rxanalarında worı'nlang'an jumi's, ko'rsetilgen xı'zmetlerden alı'ng'an da'ramatlardi yesapqa alı'wdag'i bar bolg'an kemshilikler wolar xizmetine real baha beriw ushı'n za'ru'r ko'rsetkishlerdi

⁶ Avtor ta'repinen du'zilgen

formalanti'ri'w imkaniyatini bermeydi.

Pikirimizshe, 9030-«Jumi'slardi' wori'nlaw ha'm xizmet ko'rsetiwden da'ramatlar» shiyotini uluma gruppaga atiq qili'p qaldirip, quramida transport-ekspeditorliq ka'rxanalari' da'ramatlari'n joqari'da usini's qilingan transport qurallari' turleri boyi'nsha yesapqa ali'w ushyn to'mendegi sshtyolardi' belgilew maqsetke muwapiq:

9031 «Temir jol transporti'nda jetkizip beriwden ali'ng'an da'ramatlar»;

9032 «Avtomobil transportida jetkizip beriwden da'ramatlar»;

9033 «Hawa transportida jetkizip beriwden ali'ng'an da'ramatlar»;

9034 «Suw transportida jetkizip beriwden ali'ng'an da'ramatlar»;

9038 «Aralas transport qurallarida jetkizip beriwden ali'ng'an da'ramatlar».

Bir qarag'anda da'ramatlardi' yesapqa ali'w ushyn tayi'nleng'an sshtyotlar transport-ekspeditorliq ka'rxanasi' da'ramatlari' ha'm wolardin' qurami' haqqi'nda toliq mag'luwmat beretug'inday seziledi, biraq haqiyqatida bunday yemes. Sebebi turli transport qurallarida turli xizmet turlerin ko'rsetiwden da'ramatlar alinadi'. Ha'r turli usillarda wori'nleng'an bir turdegi ko'lemdegi jumistan ha'r qiyli' da'ramat ali'w mumkin. Sebebi transport qurallari'nan nizamli' turde baxana xizmetinen, ju'klerdi tapsiriwdan, qamsi'landiri'wdan ha'm t.b. da'ramatlar alinadi'. Tabiiy turde, bul transport-ekspeditorliq xizmeti da'ramatlari' ha'm qarejetleri bahasi'na wo'z ta'sirin ko'rsetedi. Sonin' ushyn ha'm da'ramatlardi' ali'w usillari' boyi'nsha 9030-«Jumi'slardi' wori'nlaw ha'm xizmet ko'rsetiwden da'ramatlar» sshtyotida yesapqa ali'w uluma daramat haqqi'nda mag'li'wmat beredi.

Pikirimizshe, turli xizmet turlerin wori'nlawdan alinatug'in da'ramatlar haqqi'nda toliq mag'luwmatqa iye boliw ushyn 9030-«Jumislardi wori'nlaw ha'm xizmet ko'rsetiwden da'ramatlar» sshtyotindagi' ha'r bir sshtyotida xizmet turleri boyi'nsha saykes turde to'mendegi analitik sshtyotlardi' ashi'w

maqsetke muwapı'q:

- «Ju'klerdi ma'nzillerine jetkizip beriwden alı'ng'an da'ramatlar»;
- «Ju'klerdi qarı'ydar ha'm buyı'rtpashı'larg'a tapsı'ri'w xı'zmetinen

alı'ng'an da'ramatlar»;

- «Basqa xı'zmet tu'rlerin ko'rsetiwden alı'ng'an da'ramatlar».

Transport-ekspeditorlı'q xızmeti da'ramatları' yesabı'n usı'nı's qı'li'ng'an ta'rtpite sho'lkemlestiriw qı'li'w transport-ekspeditorlı'q ka'rxanalari'nda usı' xı'zmet tu'rinen alı'ng'an ja'mi' da'ramat summası' ha'm wolardin' du'zilisi haqqı'nda ani'q mag'luwmatlar alı'w i'mkani'yati'n beredi. Usinin' menen birgelikte transport-ekspeditorlı'q ka'rxanası' ushı'n ju'klerdi qaysi usillarda jetkizip beriw ekonomikalı'q ko'z qarastan na'tiyjeli ha'm qolaylı' yekenligin anı'qlaw imkaniyatı' ha'm bar. Transport-ekspeditorlı'q ka'rxanalari' ju'klerdi tiykarinan wo'z transportında jetkizip beredi. Bunda da'ramatlardı' yesapqa aliwshi' sshyotlardı' du'zilisi basqashalaw boladı'.

I'zertlewler transport-ekspeditorlı'q ka'rxanalari' ju'klerdi wo'z transport qurallarında jetkizip bergende, alı'natug'in da'ramatlar yesabı'n ju'k avtotransportinin' tu'rleri (markalari) boyı'nsha sho'lkemlestiriw qı'li'w ha'm ju'ritiw maqsetke muwapı'qlig'i'n ko'rsetedi. Ha'r bir tu'rdegi avtomobillerdi isletiw menen bolsa bir qatar avtobrigadalar shug'i'llanadı'. Sonı'n' ushı'n da'ramatlardı' yesapqa ali'wshi' sshyotlarda yekinshi ta'rtpili sshyotlardı' transport tu'rleri ha'mde avtobrigadalar boyı'nsha yesaptı ashiw an'satlastı'radi' ha'm mag'luwmatlardın' toli'qlig'i'n ta'miyinleydi (5-iloha'm).

Transport-ekspeditorlı'q ka'rxanalarında da'ramatlardı sha'rtnamalar boyı'nsha yesapqa alı'w ju'da' murakkab yesaplanadi. Sebebi bir sha'rtnamanı' bir neshe brigada, ha'r tu'rli avtotransport qurallari' ha'm tu'rli marshrutlarda a'melge asiradi'. Ha'r bir avtobrigada wo'z xı'zmet saparin tabisli tamalag'ani' menen da'ramat almawı' mu'mkin, yag'nı'y sha'rtnama toli'q i'slenbegenshe da'ramat ha'm jumsalğ'an qa'rejetler ha'm ta'n alinbaydı'. Transport-ekspeditorlı'q xızmetinin' na'tiyjeli bolı'wı' ushı'n sha'rtnama ha'm marshrutlar

boyi'nsha da'ramatlar yesabi'n ju'ritiw ju'da' za'ru'r yesaplanadi'. Bul ushi'n da'ramatlardi sha'rtnamalar ha'm marshrutlar boyi'nsha bo'lek 9090-«Sha'rtnamalar boyi'nsha ali'ng'an da'ramatlar ha'm wolardin' marshrutlar boyi'nsha u'lestiriliwi» atli' sshyotinda ju'ritiw usi'n1's qi'li'nadi (6-kestem).

Usi'n1's qi'li'ni'p atirg'an sshyotta sha'rtnama wori'nlang'an sa'ne, woni'n' sani', summasi' ha'm qaysi' marshrutda wori'nlang'anli'g'i' ko'rsetiledi. Yesabat da'wiri aqi'ri'nda bolsa, oboroti shi'g'ari'li'b, ta'n ali'ng'an da'ramat summasi' juwmaqlawshi' finansli'q na'tiyjege wo'tkiziledi. Usi sshyottin' kreditinda sa'wlelendirilgen summa sha'rtnama toli'q wori'nlang'aninan son', da'ramat ta'n ali'ng'anda, debetida bolsa da'ramat sshyoti' jaui'li'p, payda summasina qosilg'anda jaziladi'.

3-BAP. TRANSPORT KARXANALARI'NI'N' EKSPEDİTORLI'Q İSKERLİĞİN ANALİZLEW HA'M WONI' JETİLİSTİRİW

3.1. Transport ka'rxanalari'ni'n' ekspeditorlı'q iskerligin analizlewdi sho'lkemlestiriw tiykarları'

Ekonomikanı'n' yerkinlestiriliwi ha'm reformalardı'n' ja'nede teren'lesiwı xojalı'q ju'ritiwshi subektlerdin' ekonomikalı'q jaqtan joqarı' na'tiyjelilik tiykarı'nda xı'zmet ju'ritiwlerin talap qıl'ladı'. Bul wo'z na'wbetinde xojalı'q ju'ritiwshi subektler finanslı'q yesabatlari'ni'n' isenimliligi haqqı'nda juwmaq beretug'ı'n, yesap-kitap jumı'sları'n jaqsı'law ushı'n wolarg'a jol-joba ko'rsetetug'ı'n ha'mde ma'slahat beretug'ı'n xı'zmettin' jan'a forması' – analiz qıl'lı'w xı'zmetin ku'sheyttirmekte.

Prezidentimiz İ.A.Karimov atap o'tkenindey «... barlı'g'ı'mı'zg'a belgili, biznestin' jen'isi bazar ekonomikası' institutları', sonı'n' ishinde professional da'rejedegi g'a'rezsiz auditii, analizdi, qamsı'zlandırı'wdı'n' zamanago'y formalari'n ha'mde finanslı'q ha'm basqa xı'zmetlerdi ken' rawajlandırı'wg'a tikkeley baylanı'slı'».⁷

Da'slepki rejelestiriw ushı'n jumsalı'p, qaplanbag'an qa'rejetler rezervi anı'qlanadı' ha'm rezerv fondı' du'ziledi. Rezerv fondı'na ajı'ratpa buxgalteriya yesabı'nda to'mendegishe sa'wlelenedi:

Dt 2010 «Tiykarg'ı' wo'ndiris shı'g'arı'w qa'rejetleri» sshyotı' (qa'rejetlerdi yesapqa alı'wshı' sshyotlar)

Kt 8910 «Kelesi da'wir qa'rejetleri ha'm to'lemler rezervi» sshyotı'.

Da'slepki rejelestiriw qa'rejetlerinin' qaplanbag'an summası' anı'qlang'anda ha'm rezerv fondı' yesabı'nan qaplang'anda to'mendegi buxgalteriya provodkası' du'ziledi:

Dt 8910 «Kelesi da'wir qa'rejetleri ha'm to'lemler rezervi» sshyotı'

Kt 6710 «Miynet haqı' boyı'nsha xı'zmetkerler menen yesap-kitaplar».

⁷ Karimov İ.A. Demokratik huquqiy davlat, erkin iqtisodiyot talablarini to'liq joriy etish, fuqarolik jamiyati asoslarini qurish – farovon hayotimiz garovidir. – T.: O'zbekiston NMİU, 2007. – 32 b.

Rezerv fondi'n du'ziw ha'm wonı' buxgalteriya yesabı'nda sa'wlelendiriw ta'rtibi analizdin' yesap sisatı'nda ra'smiylestiriliwi lazı'm.

Transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları' wo'z klientlerine tu'rli xı'zmetlerdi ko'rsetedi. Sonı'n' ushı'n wolardı'n' xı'zmetleri menen baylanı'slı' xojalı'q mashqalaları' analizdin' obektleri yesaplanadı'. Analiz obektlerinin' mazmunı'n itibarg'a alg'an halda analizdin' da'slepki rejesi du'ziledi. Bul rejede transport-ekspeditorlı'q iskerliginin' to'mendegi ma'seleleri wo'z sa'wleleniw tabadı':

- transport-ekspeditorlı'q xı'zmetlerinin' tu'rleri ha'm xı'zmetinin' tiykargı' bag'darları';

- transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları'nı'n' quramlı'q du'zilisi ha'm basqarı'w sistemaları';

- qarjı'lardı'n' qa'liplesiwi ha'm wolardı'n' wo'zine ta'n ta'repleri;

- qa'rejetler, wolardı' yesapqa alı'w ha'm tekseriw ta'rtibi;

- da'ramatlardı'n' qa'liplesiwi ha'm wolardı' yesapqa alı'wda qabıl qı'lı'ng'an ta'rtip-qag'ı'ydalar;

- ka'rxananı'n' ishki jag'dayı';

- tiykargı' ekonomikalı'q ko'rsetkishler ha'm wolardı'n' worı'nlanı'wı';

- transport-ekspeditorlı'q ka'rxanası'nı'n' ma'mleketimiz ha'm sı'rt yel ka'rxanaları' menen ekonomikalı'q qatnası'qları'.

Bul ma'selelerdi ha'r ta'repleme ha'm teren' u'yreniw analizdin' da'slepki rejesin islep shı'g'ı'w ushı'n tiykargı' derek yesaplanadı'.

Transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları' iskerligi analizdin' wo'tkiziwde hu'jjetlestiriw, inventarizaciya, buxgalteriya yesabı' sshyotları' ha'm wolarda yeki jaqlama jazı'w usı'lları'nan paydalanı'w maqsetke muwapı'q.

Hu'jjetlestiriw usı'lı'nda ka'rxana xı'zmetinde payda bolg'an mashqalalardı'n' buxgalteriya yesabı'nda tuwrı' yesapqa alı'ng'anlı'g'ı' da'slepki hu'jjetler mag'lı'wmatları' tiykarı'nda analizlenedi.

Dizimnen wo'tkiziw usı'lı'nda ka'rxana xı'zmeti haqqı'ndag'ı' mag'lı'wmatlardı' buxgalteriya yesabı' mag'lı'wmatları' menen salı'stı'radı'.

Buxgalteriya yesabı' sshyotları' ha'm ya'ki jalama jazı'w usı'lı'nda bolsa, ka'rxana xı'zmetine tiyisli mashqalalar ha'm wonda paydalani'lg'an aktivler ha'reketi buxgalteriya yesabı' sshyotları' ja'rdeminde analizlenedi.

3.2.Transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları'nda analiz wo'tkiziwdi jetilistiriw

Ekonomikanı' yerkinlestiriw sharayatı'nda ha'r qanday subekt maksimal da'rejede payda alı'wdı' tiykargı' maqset qı'lı'p qoyadı'. Payda ha'r bir ka'rxananı'n' a'hmiyetli sı'pat ko'rsetkishi yesaplanadı'. Paydadan salı'q to'lenedi, ustav kapitalı'na ajı'ratpalar qı'lı'nadı'. Payda ekonomikalı'q kategoriya sı'patı'nda xojalı'q ju'ritiwshi subektke qaraslı' qarjı'nı'n' ası'wı'n bayanlaydı'.

Transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları' da wo'z xı'zmetin sı'pat ko'rsetkishi sı'patı'nda payda summası'n wo'siriwge ha'reket qı'ladı'. Bunı'n' ushı'n qa'rejetlerdi kemeyttiriwge ha'm wolardı' tejewge ha'reket qı'ladı'. Sonı'n' ushı'n wo'z xı'zmetin analizlewde finanslı'q yesabat ko'rsetkishlerinin' tuwrı'lı'g'ı'n analizlew menen birgelikte qa'rejetlerdin' na'tiyjeli ha'm tuwrı' sarplanı'wı'n anı'qlap alı'wdı' da tiykargı' maqset qı'lı'p qoyadı'.

Transport-ekspeditorlı'q iskerligin analizlewde ka'rxana xı'zmetinde ko'birek qa'teliklerge jol qoyı'lg'an jerlerin tabı'wg'a ha'reket qı'ladı'. Analiz processinde finanslı'q na'tiyjeler boyı'nsha ko'rsetkishler (da'ramat, qa'rejetler, payda) «Buxgalteriya balansı'» (1-forma), «Finanslı'q na'tiyjeler haqqı'ndag'ı' yesabat» (2-forma), «Tiykargı' qurallardı'n' ha'reketi haqqı'ndag'ı' yesabat» (3-forma) ha'm «Pul ag'ı'mları' haqqı'ndag'ı' yesabat» (4-forma) mag'lı'wmatları' menen wo'z-ara salı'stı'rı'w arqalı' analizlenedi.

Bunda ka'rxana xı'zmetin xarakterlewshi tiykargı' ko'rsetkishlerdi salı'stı'rı'w kerek. Analizdi to'mendegi kesteni du'ziw arqalı' a'melge ası'rı'w usı'nı's yetiledi (3.1-keste):

Yesabat formalari' ko'rsetkishlerin wo'z-ara sali'sti'ri'w usi'li' menen analizlew

t/r	Tiykarg'ı' yesabat ko'rsetkishleri, buxgalteriya balansı'nda	Salı'stı'rı'latug'ı'n yesabat ko'rsetkishleri
1	Tiykarg'ı' qurallardı'n' da'slepki bahası'	Tiykarg'ı' qurallardı'n' ha'reketi haqqı'ndag'ı' yesabat
2	Tiykarg'ı' qurallardı'n' tozı'wı'	Tiykarg'ı' qurallardı'n' ha'reketi haqqı'ndag'ı' yesabat
3	Tiykarg'ı' qurallardı'n' qaldı'q bahası'	Tiykarg'ı' qurallardı'n' ha'reketi haqqı'ndag'ı' yesabat
4	Ustav kapitalı'	Menshik kapital haqqı'ndag'ı' yesabat
5	Qosı'msha kapital	Menshik kapital haqqı'ndag'ı' yesabat
6	Rezerv kapitalı'	Menshik kapital haqqı'ndag'ı' yesabat
7	Uzaq mu'ddetli debitorlı'q qarı'zlar	Debitorlı'q ha'm kreditorlı'q qarı'zlar haqqı'nda mag'lı'wmatnama
8	Ag'ı'mdag'ı' debitorlı'q qarı'zlar	Debitorlı'q ha'm kreditorlı'q qarı'zlar haqqı'nda mag'lı'wmatnama
9	Uzaq mu'ddetli kreditorlı'q qarı'zlar	Debitorlı'q ha'm kreditorlı'q qarı'zlar haqqı'nda mag'lı'wmatnama
10	Ag'ı'mdag'ı' kreditorlı'q qarı'zlar	Debitorlı'q ha'm kreditorlı'q qarı'zlar haqqı'nda mag'lı'wmatnama
11	Ma'mleket byudjetine salı'qlar boyı'nsha qarı'zlar	Salı'q yesabatları'
12	Pul qarjı'ları'	Pul ag'ı'mları' haqqı'ndag'ı' yesabat

Birinshi basqı'shtı'n' tamamlanı'wı', finanslı'q yesabat formaları'nı'n' ko'rsetkishlerin analizlewge buxgalteriya yesabı'nı'n' qaysı' (qaysı' sshyotları'', qaysı' xojalı'q mashqalaları'nda qa'tege jol qoyı'lı'w haqqı'nda) mag'lı'wmatları'na tiykarg'ı' itibardı' qaratı'wdı' belgilep beredi. Bul basqı'shta buxgalteriya balansı'nı'n' statyaları' buxgalteriya yesabı' sshyotları'nı'n' qaldı'qları' menen sali'stı'rı'ladı'. Analizlewdin' bul processindegi mag'lı'wmatlar maydalanadı'. Yesabat formaları'nı'n' statyaları'nda bir neshe buxgalteriya yesabı' sshyotları'nı'n' jı'yı'ndı'sı' sali'stı'rı'ladı' (3.2-keste):

Buxgalteriya balansı' ko'rsetkishlerin buxgalteriya yesabı' sshyotları'nı'n' qaldı'qları' menen sali'stı'rı'w analaizlewde to'mendegi mag'lı'wmatlardı' alı'w imka'nin jaratadı':

Birinshiden, balanstı'n' qaysı' statyaları' buxgalteriya yesabı' sshyotları'na sa'ykes kelmesligi anı'qlanadı'.

**Buxgalteriya balansı' statyaları'nı'n' buxgalteriya yesabı' sshyotları' (bas kitap)
mag'lı'wmatları' menen salı'stı'rı'lı'w**

t/r	Buxgalteriya balansı' statyaları'	Buxgalteriya yesabı' sshyotları' qaldı'qları'
1	Tiykarg'ı' qurallardı'n' da'slepki bahası'	0100-«Tiykarg'ı' qurallardı' yesapqa alı'wshı' sshyotlar»
2	Tiykarg'ı' qurallardı'n' tozı'wı'	0200-«Tiykarg'ı' qurallardı'n' tozı'wı'n yesapqa alı'wshı' sshyotlar»
3	Tiykarg'ı' qurallardı'n' qaldı'q bahası'	0100 sshyottag'ı' summadan 0200 sshyot qaldı'g'ı' ayı'rı'ladı'
4	Materiallı'q yemes aktivlerdin' da'slepki bahası'	0400-« Materiallı'q yemes aktivlerdi yesapqa alı'wshı' sshyotlar»
5	Materiallı'q yemes aktivlerdin' amortizaciyası'	0500-« Materiallı'q yemes aktivlerdin' amortizaciyası'n yesapqa alı'wshı' sshyotlar»
6	Finanslı'q investiciyalar	0600 «Finanslı'q investiciyalardı' yesapqa alı'wshı' sshyotlar»

Yekinshiden, buxgalteriya yesabı' sshyotları' mag'lı'wmatları'nı'n' buxgalteriya balansı' formaları'nı'n' statyaları' menen salı'stı'rı'lı'wı' tiykar bolı'p yesaplanadı' ha'm ayı'rmashı'lı'qlar haqqı'nda wo'z qa'niygeliginen kelip shı'g'ı'p pikir ju'ritiw ha'mde bunnan go'zlengen tiykarg'ı' maqsetti anı'qlawg'a ha'reket qı'ladı'.

Finanslı'q yesabat formaları'nı'n' ko'rsetkishleri buxgalteriya yesabı' sshyotları' menen baylanı'sı' salı'stı'rı'ladı'. Sebebi buxgalteriya balansı'nda 21-BEMSdag'ı', yag'nı'y «Buxgalteriya yesabı' sshyotları' rejesi»ndegi 1-8 bo'lim sshyotları'nı'n' qaldı'qları' sa'wlelendiriledi. Qalg'an yesabat formaları'nda xojalı'q ju'ritiwshi subekttin' tiykarg'ı' xı'zmetin xarakterlewshi sı'rtqı' paydalanı'wshı'lar ushı'n za'ru'r bolg'an mag'lı'wmatlar sa'wlelenedi (3.3-keste):

Bul basqı'sh «Finanslı'q na'tiyjeler haqqı'ndag'ı' yesabat» ha'm «Tiykarg'ı' qurallardı'n' ha'reketi haqqı'ndag'ı' yesabat» formaları' mag'lı'wmatları'nı'n' buxgalteriya yesabı' sshyotları' mag'lı'wmatları'na sa'ykes keliwi haqqı'nda juwmaq shı'g'arı'w imka'nin beredi.

Transport-ekspeditorlı'q iskerligin a'melge ası'rı'wdı'n' juwmaq lawshı' fazası' wolardan alı'ng'an da'ramatlar yesaplanadı'. Sonı'n' ushı'n da analizge

tiyisli ilimiy miynetler, woq'w-metodikali'q qollanbalarda ha'm da'ramatlar analizine ayri'qsha itibar berilgen.

3.3-keste

Yesabat formalari' ko'rsetkishlerinin' buxgalteriya yesabi' sshyotlari' menen wo'z-ara baylani'si'n analizlew

t/r	Finansli'q na'tiyjeler haqqi'ndag'i' yesabat statyalari'	Buxgalteriya yesabi' sshyotlari' qaldi'qlari'
1	Wo'nim (jumi's, xizmetler) sati'wdan tu'sim	9000 «Da'ramatlardi' yesapqa ali'wshi' sshyotlar»
2	Sati'lg'an wo'nimnin' (jumi's, xizmet) wo'zine tu'ser bahasi'	9100 «Sati'lg'an wo'nim (jumi's, xizmet) wo'zine tu'ser bahasi'» sshyoti'
3	Administrativlik qa'rejetler	9420 «Administrativlik qa'rejetler» sshyoti'
4	Sati'w qa'rejetleri	9410 «Sati'w qa'rejetleri» sshyotli'
5	Finansli'q xizmetten ali'ng'an da'ramatlar	9500 «Finansli'q xizmettin' daramatlari'n yesapqa ali'wshi' sshyotlar»
6	Ji'l basi'na bolg'an tiykarg'i' qurallar	0100 «Tiykarg'i' qurallardi' yesapqa ali'wshi' sshyotlar»di'n' qaldi'qlari'
7	Ji'l aqi'ri'na bolg'an tiykarg'i' qurallar	0100 «Tiykarg'i' qurallardi' yesapqa ali'wshi' sshyotlar»di'n' qaldi'qlari'
8	Uzaq mu'ddetli debitorli'q qari'zlar	0900 «Uzaq mu'ddetli debitorli'q qari'zlardi' yesapqa ali'wshi' sshyotlar»
9	Ag'i'mdag'i' debitorli'q qari'zlar	4010 «Ali'natug'i'n yesap-betler» sshyoti'
10	Uzaq mu'ddetli kreditorli'q qari'zlar	7000 «Uzaq mu'ddetli minnetlemelerdi yesapqa ali'wshi' sshyotlar»
11	Qi'sqa mu'ddetli kreditorli'q qari'zlar	6000 «Ag'i'mdag'i' minnetlemelerdi yesapqa ali'wshi' sshyotlar»

Da'ramatlardi'n' analizi to'mendegi hu'jjetlerge tiykarlanip a'melge asiri'ladi': O'zbekistan Respublikasi' Ministrler Kabineti ta'repinen 1999 ji'l 5 fevralda tasi'yi'qlang'an «Wo'nim (jumi'slar, xizmetler)di islep shi'g'ari'w ha'm sati'w qa'rejetleri qurami' ha'mde finansli'q na'tiyjelerdi qaliplestiriw ta'rtibi haqqi'ndag'i' Nizam», 2-BEMS: – «Tiykarg'i' xojali'q xizmetinin' da'ramatlari'», 3-BEMS: – «Finansli'q na'tiyjeler haqqi'nda yesabat», 4-BEMS: – «Tovar-materialli'q zapaslar» ha'm basqa da normativ hu'jjetler. Da'ramatlar analizi, wolardi'n' tu'rleri ha'm qaliplesiwine qarap analizlenedi. Da'ramatlardi'n' qaliplesiwi tiykari'nan to'mendegi buxgalteriya yesabi' schetlari'ndag'i' jazi'wlar arqali' analizlenedi: 9000 – «Tiykarg'i' xizmetten ali'ng'an da'ramatlar yesabi' sshyotlari'», 9200 – «Tiykarg'i' xizmetten

ali'ng'an basqa da'ramatlar yesabi' sshyotlari'», 9500 – «Finansli'q xi'zmetten ali'ng'an da'ramatlar yesabi' sshyotlari'» ha'm 9900 – «Juwmaqlawshi' finansli'q na'tiyje» sshyotlari'.

Analizlewde transport-ekspeditorli'q iskerliginin' wo'zine ta'n wo'zgesheliklerin itibarg'a alg'an halda buxgalteriya yesabi' sshyotlari' ha'm da'slepki yesap ha'mde islep shi'g'ari'w ha'm materialli'q juwapker shaxslardi'n' yesabatlarini' mag'li'wmatlari' analizleniwi lazim. Buni'n' ushyn da'ramatlardi' analizlewde yen' aldi' menen da'ramatlardi'n' ta'n alini'wi'na ayri'qsha itibar qaraty'w lazim. Sebebi transport-ekspeditorli'q iskerlikten alinatug'i'n da'ramattyn' tiykarg'i' bo'limi sirt yel firmalari'na xizmet korsetiwden ali'ng'anly'g'i' ushyn xizmet korsetiw boyynsha duzilgen shartnamada wolar xalyqaraly'q qag'iydalardan kelip shi'g'i'p belgileniwi mumkin. Sonyn' ushyn da'ramatlardi' analizlewde shartnamalarda belgilengen shartler qanday da'rejede worynlang'anly'g'i'n analizlew maqsetke muwapy'q.

Transport-ekspeditorli'q kaxanalary' xizmet turlerinin' ken'ligin kaxanalardi'n' alatug'i'n da'ramatlary'n analizlewde itibarg'a aliy'w lazim. Transport-ekspeditorli'q kaxanalary'ny'n xizmetinen alinatug'i'n da'ramatlardi' analizlewde, wolar dy' malim bir izbe-izlikte a'melge asyry'w maqsetke muwapy'q. Bul analiz na'tiyjelerinin' isenimlilikin ha'm anly'g'i'n ta'miyinleydi (3.4-sy'zylma):

Da'ramatlar analizinin' izbe-izligi	
Xizmet korsetiwden ali'ng'an sap tusimnin' tuwry'ly'g'i'n analizlew	
Tiykarg'i' xizmetten ali'ng'an basqa da'ramatlardi' analizlew	
Finansly'q xizmetten ali'ng'an da'ramatlardi' analizlew	
Tosynnan da'ramat (payda)ny' analizlew	
Da'ramatlardi'n' juwmaqlawshi' finansly'q na'tiyje sshyoty'na tuwry' wotkenligin analizlew	
Analiz na'tiyjelerin uly'wmalastyry'w ha'm rasmiylestiryw	

3.4-sy'zylma. Transport-ekspeditorli'q kaxanalary' da'ramatlary' analizinin' izbe-izligi

Transport-ekspeditorli'q ka'rxanalari' da'ramat ali'w ushi'n qa'rejet jumsaydi'. Soni'n' ushi'n da'ramatlardi' analizlew tikkeley qa'rejetler analizi menen baylani'sadi'.

Ko'rsetilip atirg'an xizmetlerdin' wo'zine tu'ser bahasi' tikkeley qa'rejetler ko'lemi ha'mde resurslardan aqilg'a muwapi'q paydalani'wg'a baylani'sli'. Ka'rxanadag'i' materialli'q, finansli'q ha'm miynet resurslari'nan qansha na'tiyjeli paydalani'lsa, ko'rsetilip atirg'an xizmetlerdin' wo'zine tu'ser bahasi' ha'm bahasi' sonsha to'men boladi'. Bul wo'z na'wbetinde ka'rxanani'n' finansli'q turaqlil'lg'i'na jaqsi' ta'sir qiladi'. Soni'n' ushi'n qa'rejetler qadag'alani'p baril'wi' kerek. Qa'rejetler analizi na'tiyjesinde ishki imka'niyatlar, resurslardan aqilg'a muwapi'q paydalani'w jollari' ani'qlanadi'.

O'zbekistan Respublikasi' Ministrlar Kabineti ta'repinen qabul qil'ing'an Ni'zamg'a muwapi'q barli'q ka'rxanalardi'n' qa'rejetleri to'mendegi toparlarga bo'lingen:

- wo'nim (jumi's, xizmetler)din' islep shig'ari'w wo'zine tu'ser bahasi'na kiritiletug'i'n qa'rejetler;
- da'wir qa'rejetleri;
- finansli'q xizmet boyi'nsha qa'rejetler;
- tosin'nan qa'rejetler (zi'yanlar)⁸.

Qa'rejetlerdin' tu'rleri ma'lim bir statyalardan ibarat bolip wo'z aldi'na yesapqa alinadi' ha'm qadag'alap bariladi'. Qa'rejetler analiz obekti sipati'nda u'yreniledi, wolardi' pa'seyttiriw jollari' belgilenedi. Ka'rxanalar xizmetinde qa'rejetlerdin' tiykarsi'z kemeytiriliwi ku'tilip atirg'an na'tiyjelerdi bermewi mu'mkin. Isbilermenlikti rawajlandir'iw, ko'birek da'ramat (payda) ali'wg'a qaratil'g'an bolip, qa'rejetler aspaw' kerek. Bul qa'rejetler analizi arqali' ani'qlanadi'. Qa'rejetler analizinde xizmettin' wo'zine tu'ser bahasi'n ani'qlaw ayri'qsha wori'n tutadi'.

⁸ O'zR VM "Mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish va uni sotish harajatlari tarkibi va moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida"gi Nizom. 1999 yil 5 fevral 54-qarori. Keyingi o'zgarish va qo'shimchalar bilan. Toshkent: 2009

Xi'zmettin' wo'zine tu'ser bahasi'n analizlewde to'mendegilerge itibar beriledi:

- xi'zmettin' wo'zine tu'ser bahasi'na kiritilgen shiyki zat ha'm materiallardı'n' tuwrı' bahalanı'wı' ha'm yesapqa alı'nı'wı';
- xi'zmettin' wo'zine tu'ser bahası' ha'm bahası'nı'n' ka'rxana yesap siyasatı' ha'm salı'q nı'zamshı'lı'g'ı'na sa'ykes keliw-kelmesligi;
- xi'zmettin' wo'zine tu'ser bahası'nı'n' tuwrı' yesapqa alı'nı'wı';
- xi'zmet ko'rsetiw processi menen baylanı'slı' mashqalalardı'n' buxgalteriya yesabı' sshyotları'nda tuwrı' sa'wleleniwi.

Xi'zmettin' wo'zine tu'ser bahası' wo'zgeriwshen' qa'rejetlerge tikkeley baylanı'slı'. Transport-ekspeditorlı'q iskerliginin' ko'lemi qansha ası'p barsa, xi'zmettin' wo'zine tu'ser bahası'ndag'ı' wo'zgeriwshen' qa'rejetlerdin' u'lesi de sonsha ası'p baradı'. Sonı'n' ushı'n xi'zmettin' wo'zine tu'ser bahası' analizlengende ka'rxanani'n' «biznes-reje»sine, «islep shı'g'arı'w da'stu'ri»ne, «qa'rejetler smetası'»na, «rejeli (haqı'yqı'y) kalkulyaciya»sı'na ayrı'qsha itibar beriledi. Xi'zmettin' wo'zine tu'ser bahası' jumsalı'p atı'rg'an shiyki zat ha'm materiyallar, wolar boyı'nsha belgilengen bahalarg'a tikkeley baylanı'slı'. Analizlewde shiyki zatlar boyı'nsha belgilengen bahalardı'n' «Wortasha baha» usı'lları'na ayrı'qsha itibar beriliwi kerek.

Transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları'nda xi'zmet ko'lemine baylanı'slı' bolmag'an qa'rejetler de boladı'. Ma'selen, transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları'n za'ru'r shiyki zat ha'm materallar menen ta'miyinlew, tiykarg'ı' qurallardı'n' islew jag'dayı'n ta'miyinlew, tiykarg'ı' qurallardı' ijarag'a alı'w, jumı'sshı'lardı'n' texnikalı'q qa'wipsizligin ta'miyinlew menen baylanı'slı' bolg'an qa'rejetler. Bul qa'rejetlerdin' ko'lemi ma'lim bir da'wirde xi'zmet ko'lemi wo'zgergende de wo'zgermeydi.

Xi'zmettin' wo'zine tu'ser bahası' menen baylanı'slı' bolg'an qa'rejetler tiykari'nan to'mendegi buxgalteriya yesabı' sshyotları' arqalı' analizlenedi:

2010 - «Tiykarg'ı' wo'ndiris» (bul sshyottı'n' debetinde wo'ndiris penen

tikkeley baylanı'sli' bolg'an qa'rejetler sa'wlelenedi);

2310 - «Ja'rdemshi wo'ndiris»;

2510 - «Ulı'wma islep shı'g'arı'w qa'rejetleri»;

2610 - «İslep shı'g'arı'wdag'ı' brak»;

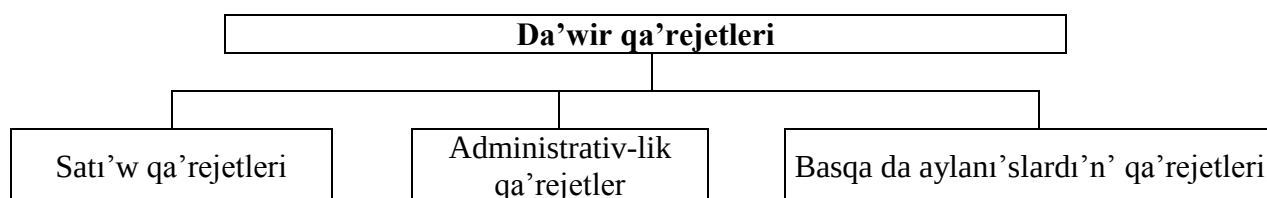
1000 - «Materallar yesabı' sshyotları'»;

2810 - «Skladtag'ı' tayar wo'nim»;

9110 - «Satı'lg'an tayar wo'nimlerdin' wo'zine tu'ser bahası'» ha'm basqa da sshyotlar.

Wo'nimnin' islep shı'g'arı'w wo'zine tu'ser bahası'n qa'liplestiriwshi qa'rejetler 0200, 1210, 1310, 1610, 5110, 5010, 5210, 6010, 6710, 6870, 6890 ha'm basqa sshyotları'dag'ı' jazı'wlar arqalı' analizlenedi. Xı'zmet ko'rsetiw menen baylanı'sli' islep shı'g'arı'w qa'rejetlerin wo'z aldı'na statyalar boyı'nsha analizlep, wolarg'a ta'sir yetiwshi faktorlardı' anı'qlaydı', xı'zmettin' wo'zine tu'ser bahası'n pa'seyttiriwge qaratı'lg'an usı'nı'slar beredi.

Transport-ekspeditorlı'q iskerligin basqarı'w, xı'zmetlerdi satı'w menen baylanı'sli' qa'rejetler da'wir qa'rejetlerin sho'lkemlestiredi. Da'wir qa'rejetlerinin' quramı' qabı'l qı'lı'ng'an Nı'zamg'a tiykarlanı'p to'mendegi qa'rejetlerdi wo'z ishine aladı' (3.5-sı'zı'lma):

3.5-sı'zı'lma. Ka'rxanalardı'n' da'wir qa'rejetleri quramı'⁹

Da'wir qa'rejetleri tu'rlerine qarap 9400 - «Da'wir qa'rejetleri yesabı' sshyotları'»nda sa'wlelenip barı'ladı'. Da'wir qa'rejetlerinin' qa'liplesiwi ha'm «Juwmaqlawshi' finanslı'q na'tiyje» sshyotı'na tuwrı' alı'p barı'lg'anlı'g'ı'n to'mendegi sshyotlar arqalı' analizlenedi:

⁹ O'zR VM "Mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish va uni sotish harajatlari tarkibi va moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida"gi Nizom. 1999 yil 5 fevral 54-qarori .Keyingi o'zgarish va qo'shimchalar bilan. Toshkent: 2009

9410 - «Sati'w qa'rejetleri»;

9420 - « Administrativlik qa'rejetler »;

9430 - « Basqa da aylani'slardi'n' qa'rejetleri »;

9450 - «Ja'rdemshi xojali'qlar» ha'm basqa da sshyotlar.

Bul sshyotlardi'n' debetindegi jazı'wlar da'wir qa'rejetlerinin' qa'liplesiwin bildiredi. Da'wir qa'rejetlerinin' qa'liplesiwin 5110, 6010, 4210, 6710, 5010, 6520, 0200, 1310, 6890, 9210, 6410 ha'm basqa sshyotları'g'i jazı'wlar arqalı' analizlenedi. Ay tamamlang'annan son' barlı'q da'wir qa'rejetleri 9900 - «Juwmaqlawshı' finanslı'q na'tiyje» sshyoti'na wo'tkiziledi (da'wir qa'rejetlerin yesapqa alı'p barı'wshı' sshyotlarda qaldı'q qalmaydı').

Transport-ekspeditorlı'q ka'rxanalari'nda da payda mug'darı' bahag'a qarag'anda tuwrı' qatnassa, qa'rejetlerge qarag'anda kerı qatnasta boladı'. Qabıl qıl'ıng'an «Qa'rejetler quramı' ha'm finanslı'q na'tiyjelerdi qa'liplestiriw haqqı'ndag'ı' Nı'zam»g'a tiykarlanı'p ka'rxanalardı'n' paydası' to'mendegi ko'rsetkishler menen bayanlanadı':

- wo'nimdi satı'wdan alı'ng'an jalpı' payda;
- tiykarg'ı' xı'zmettin' paydası';
- xojalı'q xı'zmetinen alı'ng'an payda;
- salı'q to'lengenge shekem alı'ng'an

payda;

- jı'ldı'n' sap paydası'.

Paydanı'n' tiykarg'ı' deregi – ka'rxanani'n' tiykarg'ı' xı'zmetinin' na'tiyjesi bolı'p yesaplanadı'. Paydanı' ko'beytiw barlı'q ka'rxanalardı'n' a'hmiyetli wazı'ypası yesaplanadı'. Payda arqalı' ka'rxana xı'zmeti ken'eyedi, wo'z-ara yesap-kitaplar waqtı'nda a'melge ası'rı'ladı', islewshiler qosı'msha materiallı'q xoshametlenedi. Payda ko'rsetkishi mu'lk iyelari, ma'mleket byudjeti ha'm bank ta'repinen qadag'alap barı'ladı'.

Payda ko'rsetkishinin' tuwrı' yesaplanganlı'g'ı' to'mendegi aylanı'slar arqalı' analizlenedi:

- da'ramat tu'rleri boyi'nsha aylanislar;
- qa'rejet tu'rleri boyi'nsha aylanislar;
- ji'l dawami'nda jumsalq'an payda boyi'nsha aylanislar.

Paydani' analizlew 9900 – «Juwmaqlawshi' finansli'q na'tiyje»
sshyoti'ndag'i' buxgalteriya jazı'wları'n analizlew arqalı' a'melge ası'rı'ladı'.

J U W M A Q L A W

İlimiy-izertlew na'tiyjelerinde to'mendegi juwmaqlar alı'ndı':

1. Globallası'w processinde ma'mleketimiz jalpı' ishki wo'nimindegi u'lesi joqarı' bolg'an xı'zmet ko'rsetiw tarmag'ı'nda transport sisteması' xı'zmetinin' yesabı' ha'm analizin na'tiyjeli sho'lkemlestiriw ha'm wo'nimdarlı'g'ı'n ası'rı'w za'ru'rligi ko'zde tutı'lg'an. Transport sisteması'n reformalaw boyı'nsha alı'p barı'lg'an ilimiy izertlewler ha'm toplang'an a'meliy ta'jiriybelerdi u'yreniw na'tiyjesinde transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları' da'rejeliliginin' joqarı' bolı'wı' yeki faktorg'a baylanı'slı' yekenligi tiykarlandı': ba'sekeshilerge qarag'anda islep shı'g'arı'w qa'rejetlerinin' to'men bolı'wı' ha'm sı'pattı'n' joqarı' bolı'wı'.

2. Transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları'nı'n' wo'zine ta'n wo'zgeshelikleri ha'm wolardı' buxgalteriya yesabı' ha'm analizin sho'lkemlestiriwge ta'sirin anı'qlaw ushı'n alı'p barı'lg'an izleniwler na'tiyjesinde transport-ekspeditorlı'q iskerligin to'mendegi g'a'rezsiz tarmaqlardan ibarat bolı'wı' tiykarlandı':

- transport xı'zmetin ko'rsetiw;
- ekspeditorlı'q xı'zmetin ko'rsetiw;
- reklama ilajları'n islep shı'g'ı'w ha'm wo'tkiziw, xalı'q aralı'q yarmarka ha'm ko'rgizbelerde qatnası'w, arnawlı' ko'rgizbelerdi sho'lkemlestiriw;
- tiyisli bazarlardı'n' konyukturaları'n u'yreniw;
- da'ldalshı'lı'q xı'zmetleri;
- sı'rtqı' ekonomikalı'q xı'zmettin' tiykarı'n sho'lkemlestiriwshi tovarlar ha'm xı'zmetlerdi eksport ha'm import qı'lı'w aylanı'sları'.

3. Transport-ekspeditorlı'q iskerliginin' buxgalteriya yesabı'n tuwrı' sho'lkemlestiriw ha'mde ekonomikalı'q na'tiyjeliligin analizlewde xı'zmettin' wo'zine ta'n wo'zgesheliklerinin' ta'siri u'yrenildi:

- xı'zmettin' ma'mleket territoriyası'nan tı'sqarı'da payda bolı'wı',

yag'ni'y yen' keminde yeki ma'mleket territoriyasi'nda a'melge asiri'ladı';

- iskerlik aylanı'sları' milliy valyuta menen birgelikte shet yel valyutası'nda da yesapqa alı'nadı';

- iskerlikte ja'ha'n bahaları' qollanı'ladı';

- iskerlikti a'melge asiri'wda xalı'qaralı'q a'meliyatta qabıl qı'lı'ng'an qag'ı'ydalar qollanı'ladı';

- iskerlikte qosı'msha ko'rsetiletug'ı'n xı'zmet tu'rleri bar;

- iskerliklerdin' statistikalı'q bahası' xalı'qaralı'q ko'lemde qabıl qı'lı'ng'an usı'llar tiykari'nda anı'qlanadı';

- iskerlikte xı'zmetlerdin' baji'xana bahaları'n tuwrı' anı'qlaw za'ru'r;

- iskerliktin' valyuta qadag'alawı' ushı'n za'ru'r mag'lı'wmatlardı' usı'ni'w lazı'm.

4. Alıp bari'lg'an izleniwler na'tiyjesinde transport-ekspeditorlı'q ka'rxanaları'nda worı'nlanatug'ı'n jumı's ha'm ko'rsetilgen xı'zmetlerden alı'natug'ı'n da'ramatlarg'a sa'ykes qa'rejetlerdi tuwrı' anı'qlaw ha'm yesabı'n jetilistiriw ushı'n qoyı'lg'an wazı'ypalardı'n' sheshimi sı'patı'nda qa'rejetler yesabı'n to'mendegi bag'darlar boyı'nsha ju'ritiw usı'ni's etildi:

- avtobrigadalar boyı'nsha qa'rejetler yesabı'n sho'lkemlestiriw;

- ju'k avtomobilleri markaları' boyı'nsha qa'rejetler yesabı'n sho'lkemlestiriw;

- marshrutlar boyı'nsha qa'rejetler yesabı'n sho'lkemlestiriw;

- sha'rtnamalar boyı'nsha qa'rejetler yesabı'n sho'lkemlestiriw.

Qa'rejetler yesabı'n bunday ju'ritiw ju'klerdi tası'wg'a jumsalatug'ı'n qa'rejetlerdin' na'tiyjeliligi ha'm maqsetke muwapı'qlı'g'ı'n bahalaw ushı'n za'ru'r bolıp, wondag'ı' mag'lı'wmatlar basqarı'w qararları'n qabıl qı'lı'wda paydalı' boladı', alı'ng'an mag'lı'wmatlar bir-birin toltırı'p baradı', wolardı'n' na'tiyjeliligine baha beriw imka'niyatı'n jaratadı', mag'lı'wmatlardı'n' qaytalanıp jazı'lı'wı'na tı'yım beriledi ha'm yesap-kitaplardı'n' a'piwayı' bolı'wı'na yerisiledi.

5. Transport-ekspeditorlı'q iskerligi xı'zmet tu'rlerin worı'nlaw texnologiyası'n u'yreniw, wolarg'a jumsalı'p atı'rg'an qa'rejetler ko'lemi ha'm quramı'nı'n' ha'r tu'liligin ko'rsetti. Ha'r bir xı'zmet tu'rleri qa'rejetleri boyı'nsha anı'q ha'm jeterli mag'lı'wmatlardı' buxgalteriya yesabı'nda tuwrı' qa'liplestiriw ushı'n 2000 «Tiykarg'ı' wo'ndiris» sshyotlı'nda worı'nlaw usı'lları' boyı'nsha birinshi ta'rtpili (2010) ha'm wolarda xı'zmetler tu'rleri boyı'nsha analitik sshyotları'dı' ashı'w usı'nı's yetildi:

- 2011 «Ju'klerdi temir jol transportı'nda jetkizip beriw qa'rejetleri»;
- 2012 «Ju'klerdi avtomobil transportı'nda jetkizip beriw qa'rejetleri»;
- 2013 «Ju'klerdi hawa transportı'nda jetkizip beriw qa'rejetleri»;
- 2014 «Ju'klerdi suw transportı'nda jetkizip beriw qa'rejetleri»;
- 2018 «Aralas transport quralları'nda jetkizip beriw qa'rejetleri».

Bul basshı' ha'm qa'niygelerdi qaysı' xı'zmet tu'rin qanday usı'lda worı'nlaw qolay ha'm na'tiyjeli yekenligi haqqı'nda za'ru'r mag'lı'wmatlar menen ta'miyinleydi.

6. İzertlew na'tiyjelerinde transport-ekspeditorlı'q iskerligi ulı'wma islep shı'g'arı'w qa'rejetlerin ko'rsetip atı'rg'an xı'zmetlerdin' wo'zine tu'ser bahası'na tuwrı' alı'p barı'w ha'm yesabı'n jetilistiriw ushı'n u'sh toparg'a bo'liw ha'm analitik yesapta qa'rejetlerdin' ha'r bir tu'ri wo'z aldı'na yesapqa alı'nı'wı' tiykarlandı':

- 2510 «U'zliksiz ju'zege keletug'ı'n ulı'wma islep shı'g'arı'w qa'rejetleri»;
- 2520 «U'zlikli ulı'wma islep shı'g'arı'w qa'rejetleri»;
- 2530 «Waqtı'nsha, ma'wsimli ulı'wma islep shı'g'arı'w qa'rejetleri» sshyotları'.

7. Dissertaciyada mag'lı'wmatlar alı'wdı' ta'miyinlew ha'm yesapqa alı'wdı' jetilistiriw maqsetinde transport-ekspeditorlı'q ka'rxanası' da'ramatları'n, tu'rli mezonlar boyı'nsha klassifikaciyalaw tiykarlandı':

- xı'zmet tu'rlerinin' tiykarg'ı' xı'zmettegi wornı'na qarap: tiykarg'ı'

ha'm qosi'msha;

- x1'zmetke baylani'sli'li'g'i'na qarap: transport-ekspeditorli'q iskerligi menen baylani'sli' bolg'an ha'm baylani'sli' bolmag'an;

- da'ramatlardi'n' ju'zege keliw bag'darlari'na qarap: avtobrigadalar, avtotransport markalari', marshrutlar, sha'rtnamalar boyi'nsha;

- transport qurallari'n1'n' kimga tiyisliligine qarap: wo'zine tiyisli ha'm basqa xojali'q ju'ritiwshi subektlerge tiyisli;

- transport qurallari'n1'n' tu'rlerine qarap: avtotransport, temir jol transporti', suw transporti', hawa transporti' qa'rejetleri.

8. Transport-ekspeditorli'q ka'rxanalari'n1'n' iskerliginen al1'natug'i'n da'ramatlar ha'm jumsalatug'i'n qa'rejetler analizinin' x1'zmet wo'zgesheliklerinin' ta'sirin itibarg'a alg'an halda ma'lim bir izbe-izlikte a'melge as1'ri'w za'ru'rliqi tiykarlandi'. Izertlew na'tiyjelerinde us1'ni's etilgen da'ramatlar ha'm qa'rejetler analizi izbe-izliklerinin' isenimliligi ha'm an1'qli'g'i' ta'miyinleydi. Analizlewde to'mendegi aylani'slar arqali' juwmaqlawshi' finansli'q na'tiyje ko'rsetkishinin' tuwri' yamasa natuwri' aniqlang'anli'g'i' analizlenedi:

- da'ramat tu'rleri boyi'nsha aylani'slar;

- qa'rejet tu'rleri boyi'nsha aylani'slar;

- j1'l dawami'nda jumsalg'an payda boyi'nsha aylani'slar.

PAYDALANI'LG'AN A'DEBIYATLAR DIZIMI

1. O'zbekstan Respublikasi' Ni'zamlari'

- 1.1. O'zbekiston Respublikasi Konstituciyasi. Toshkent, O'zbekiston. 2001.
- 1.2. O'zbekiston Respublikasining «Buxgalteriya hisobi tog'risida» gi Qonuni. 1996. 30 avgust. // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari toplami, Toshkent:1996.
- 1.3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi «Mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish va uni sotish harajatlari tarkibi va moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi tog'risida»gi Nizom. 1999 yil 5 fevral 54-qarori. Keyingi o'zgarish va qo'shimchalar bilan. Toshkent: 2009.

2. O'zbekstan Respublikasi' Prezidenti Pa'rman ha'm Qararlari'

- 2.1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2006-2010 yillarda O'zbekiston Respublikasida servis va xizmat ko'rsatish sohalarini rivojlantirishni jadallashtirish chora-tadbirlari tog'risida»gi Qarori. // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari toplami, Toshkent: 2006 yil 17 aprel.
- 2.2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Korxona va korxona rahbarlarining xalq xojaligidagi hisob-kitoblarni o'z vaqtida o'tkazish uchun javobgarliklarini oshirish borasida chora-tadbirlari tog'risida»gi 1995 yil 12 maydagi PF-1154-sonli Farmoni. 1999 yil 19 iyul.
- 2.3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Yirik sanoat korxonalari bilan kasanachilikni rivojlantirish asosidagi ishlab chiqarish va xizmatlar o'rtasidagi kooperaciyaning kengaytirishni rag'batlantirish chora-tadbirlari tog'risida»gi 2006 yil 5 yanvardagi PF-3706-sonli Farmoni.
- 2.4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qollab-quvvatlash, ularning barqaror ishlashini taminlash va eksport salohiyatini oshirish chora-tadbirlari dasturi tog'risida»gi 2008 yil 28 noyabrdagi PF-4058-sonli Farmoni.

3. O'zbekistan Respublikasi' Prezidenti miynetleri

- 3.1. Karimov İ.A. Demokratik huquqiy davlat, erkin iqtisodiyot talablarini toliq joriy etish, fuqarolik jamiyati asoslarini qurish – farovon hayotimiz garovidir. – T.: O'zbekiston, 2007.
- 3.2. Karimov İ.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.:O'zbekiston, 2009.
- 3.3. Karimov İ.A. Mamlakatimizni modernizaciya qilish va kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish – ustuvor maqsadimizdir. Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir. – T.:O'zbekiston, 2010.
- 3.4. Karimov İ.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish kontseptsiyasi. – T.:O'zbekiston, 2010.
- 3.5. Karimov İ.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish yo'lini iztshil davom ettirish – taraqqiyotimizning muhim omilidir. – T.:O'zbekiston, 2010.

4. Ilimiy a'debiyatlar

- 4.1. Kondrakov N.P. Buxgalterskiy utshet: Utshebnoe posobie. - M: İNFRA-M, 2007. - 717 s.
- 4.2. Nurgazieva P.A. Buxgalterskiy uchet operaciy v inostrannoy valyute. (Uchebnoe posobie). - Almatı': Ekonomika, 2000. – 92 s.
- 4.3. Paliy V.F. Sovremenni'y buxgalterskiy uchet. - M: Buxgalterskiy uchet, 2003.-792 s.
- 4.4. Pardaev M.Q. İqtisodiy tahlil nazariyasi. – S.:Zarafshon, 2001. – 272 b.
- 4.5. Pod red. prof. Silaeva N.İ. Finansı' jeleznodorojnogo transporta. Uchebnik dlya VUZov. T.: Akademiya, 2003 – 163 s.
- 4.6. Utkina S.A. Sostavlenie buxgalterskix provodok v organizaciyax razni'x otrasley: prakt. posob. – M.: Omega-L, 2010. – 259 s.

- 4.7. Bobojonov O., Jumaniyozov K. Moliyaviy hisob. - T.: Moliya, 2002, - 106 b.
- 4.8. Ibragimov A.K., Karimov A.A. Xorij sarmoyalari buxgalteriya hisobi. – T.: O'zbekiston, 1999. – 144 b.
- 4.9. Kondrakov N.P., Kondrakov I.N. Buxgalterskiy uchët na malı'x predpriyatiyax: uchebnoe posobie. - M.: Prospekt, 2010. – 640 s.
- 4.10. Vaxobov A., Jumaev N., Burxanov U. Xalqaro moliya munosabatlari. – T.: Sharq, 2003. – 400 b.
- 4.11. Karimov A.A., Islomov F.R., Avlokulov A.Z. Buxgalteriya hisobi. - T.: Sharq, 2004. - 592 b.
- 4.12. Juraev T., Xaydarov Sh., Ortikov X., Zavalishina I. Buxgalteriya hisobining yangi schyotlar rejasiga o'tish bo'yicha amaliy tavsiyalar. - T.: «Iqtisodiyot va huquq; dunyosi» nashriyot uyi, 2004. - 80 b.
- 4.13. Tashqi iqtisodiy faoliyatni boj tarifi orqali tartibga solish. – T.: Soliq va bojxona organlari akademiyasi, 2002. 548 b.
- 4.14. Sorokina E.M. i dr. Buxgalterskiy (finansovı'y) uchët: voprosı', testı' i zadachi: ucheb. posob. – M.: FiS, 2010. – 160 s.
- 4.15. Babaxalov N.E. Temir yo'l transporti korxonalarida asosiy faoliyat xarajatlari hisobini takomillashtirish.: Iqtisod fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya. –T.:O'zR Bank-moliya akademiyasi. 2008. – 161 b.

5. Jurnallardag'i' maqalalar

- 5.1. Matkulieva S.I., Jabbarov U.R. Avtotransportni'e predpriyatiya: Osobennosti analiza xozyaystvennoy deyatelnosti // Jurnal nalogoplatelshika. – Tashkent, 2006. - № 47-48. – S. 51-52.
- 5.2. Jabbarov U.R., Madaminov S. Transport-ekspeditorlik korxonalarida xarajatlari hisobini takomillashtirish masalalari // Iqtisodiy, demografik, ekologik barqarorlik va xavfsizlikni mustahkamlashning ustuvor vazifalari mavzusidagi ilmiy-amaliy anjuman materiallari. –Urganch, 2010.–B. 127-

- 5.3. Jabbarov U.R. Transport-ekspeditorlik korxonalarida daromadlar hisobini takomillashtirish masalalari // Iqtisodiy demografik, ekologik barqarorlik va xavfsizlikni mustahkamlashning ustuvor vazifalari mavzusidagi ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Urganch, 2010.–B. 133-135.
- 5.4. Jabbarov U.R. Transport-ekspeditorlik korxonalarida xarajatlarni va daromadlar hisobining dolzarb masalalari // Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida Quyi Amudaryo mintaqasini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish omillari mavzusidagi ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Urganch, 2011. – B. 29-31.
- 5.5. Salaev S.K., Jabbarov U.R. i dr. Osobennosti i preimushchestva lizingovix partnyorskix otnosheniy subektov malogo biznesa na avtotransporte // Jurnal nalogoplatelshika. – Tashkent, 2008. - № 14. – S. 24-25.

6. Statistik ma'lumotlar ha'm internet saytlari'

- 6.1. O'zbekiston Respublikasi' Ma'mleketlik statistika shirkatining' tiyisli j'j'lar bo'y' nsha statistikali'q to'lemleri.
- 6.2. O'zbekiston Respublikasi' Finans ministirligi' yesabat ma'lumotlari'.
- 6.3. www.gov.uz. (O'zbekiston Respublikasi' hu'kimetining' arnawli' sayti')
- 6.4. www.stat.uz (O'zbekiston Respublikasi' Ma'mleketlik statistika shirkati)
- 6.5. www.e-executive.ru (OOO "FinMedia")
- 6.6. www.ziyounet.uz. (Axbarot ta'lim tarmog'i)

Xizmat safari xarajatlarining avtobrigadalar bo'yicha

HİSOBOTİ

Brigadir:

Azolari:

Yuk avtomashinasi markasi:

Marshrut:

Shartnoma:

Qiymati:

ming so'mda

[illegible]

Xizmat safari xarajatlarning yuk avtomobillari markalari bo'yicha

H I S O B O T I

Yuk avtomashinasi markasi: _____

Avtobrigadalar	Brigadirlarning ismi, sharifi	Xarajatlar, ming so'm								Bajarilgan ishlar		
		Xizmat safari xarajatlari	Texnik xarajatlar	Yo'ldagi xarajatlar	Amortizatsiya	Joriy tamirlash	Kapital tamirlash	Boshqa xarajatlar	Jami	Tashilgan yuk, tonna	Bajarilgan, t/km	Qiymati ming so'n

Xizmat safari xarajatlarining marshrutlar bo'yicha

H I S O B O T I

(ming so'mda)

Marshrutlar	Masofa, km	Yuk hajmi, tonna	Xizmat safari xarajatlari	Texnik xarajatlar	Yo'ldagi to'lovlar va yig'imlar	Amortizaciya	Tamirlash xarajatlari	Boshqa xarajatlar	Jami xarajatlar	Olingan daromad, so'm
Toshkent-Polsha:										
Smeta bo'yicha										
Haqiqatda										
Chetlanish										

Xizmat safari xarajatlarining shartnomalar bo'yicha

H I S O B O T I

(ming tonna)

Shartnoma raqami	Bajariladigan ish hajmi	Yuk tashish usuli	Yuk hajmi, tonna	Shartnomani bajarish muddati	Moliyaviy natija		Haqiqiy xarajatlar			Daromadlar		
					Foyda	Zarar	Smeta	Haqiqatda	Farqi +, -	Shartnoma bo'yicha	Haqiqatda	Kechikgan- ligi uchun jarima

5- qosi'msha

9032-«Mercedes-Bens avtomobilida yuklarni etkazib berishdan olingan daromadlar» schyoti

Debet		Kredit							
T/r	Summa	Brigadalar							
		1	2	3	4	5	6	7	Jami

6- qosi'msha

9090-«Shartnomalar bo'yicha olingan daromadlar va ularning marshrutlar bo'yicha taqsimlanishi» schyoti

(ming tonna)

Sana	Mazmuni	Shartnomalar raqami	Summa, so'mda	Provodka		Daromadlarning marshrutlar bo'yicha taqsimlanishi				
				Dt	Kt	Toshkent-Moskva	Toshkent-Polsha	Toshkent-Praga	Toshkent-Vena	Toshkent-...